

Glossator'lar

The Glossators

Prof. Dr. Halide Gökçe TÜRKÖĞLU*

ÖZET

Roma hukuku yüzyıllar boyunca uygulanmış bir hukuk sistemidir. Bu hukuk sisteminin günümüz özel hukukunun temelini oluşturmada, pek çok neden olmakla birlikte, bu nedenlerden belki de en önemlisi, Roma hukukunun kendini yenileyebilen, farklı dönemlerin ihtiyaçlarını karşılayabilecek şekilde revize edilen bir hukuk sistemi olmasıdır. Batı Roma İmparatorluğunun yıkılması ile belli bir süre, Roma hukuku karanlıkta kalmış olsa da, Ortaçağda, önce *glossator*'lar, sonra da *post glossator*'ların ayrıntılı çalışmaları sonucunda, olağanüstü bir revize yaşamıştır. Bu bakımdan *glossator*'lar hem Roma hukuku çalışmaları bakımından, hem de hukuk eğitiminde getirdikleri yenilikler bakımından son derece önem taşımaktadırlar.

Anahtar Kelimeler: *Corpus Iuris Civilis*, *skolastik doktrin*, *Irnerius*, *Accursius*, *Glossa Ordinaria*

ABSTRACT

Roman law which was enforced for centuries, forms the basis of the present-day private law system. This important success of Roman law can be based upon many reasons. Among these, probably the most outstanding ones are that the Roman law can adapt itself to new occurrences and can revise itself quickly to be able to meet the needs that have occurred in different period of times. With the fall of the Roman Empire, Roman law was left in the dark for some time, but thanks to the extensive works of the *glossators* and *post glossators* in the medieval age, Roman law has improved itself incredibly. In respect to

* Yaşar Üniversitesi Hukuk Fakültesi Roma Hukuku Anabilim Dalı

this, *glossators* are critically important both because of their works on Roman law and the renewals they made in the legal education.

Key Words: -*Corpus Iuris Civilis*, *scholastic doctrine*, *Irnerius*, *Accursius*, *Glossa Ordinaria*

GİRİŞ

Ortaçağda, İtalya'nın Bologna şehrinde, "*lucerna iuris*- hukukun ışığı" olarak adlandırılan ünlü hukukçu Irnerius tarafından, 1088 yılında kurulan okulda, Avrupa'nın çeşitli yerlerinden gelen hukuk öğrencilerine, Roma hukukunun esas alındığı bir hukuk eğitimi verilmiştir. Başta Bologna'da ve daha sonra onu takip ederek, Avrupa'nın farklı yerlerinde açılmış olan hukuk okullarında, Iustinianus tarafından hazırlanmış olan *Corpus Iuris Civilis*¹ çok kapsamlı olarak incelenmiş, yorumlanmış ve öğrencilere öğretilmiştir. Profesörler, *Digesta* metninin sayfa kenarlarına, satır aralarına, açıklayıcı nitelikte küçük notlar düşmüşlerdir. Bunlara, açıklama ya da yorum anlamına gelen *glossa*, bu çalışmaları yapan hukuk profesörlerine ise, *glossator* denilmiştir². Zaman içinde, uygulamadan çok teoriye yönelmiş olan *glossator*'lar, *Corpus Iuris Civilis* ve özellikle de, *Digesta* üzerinde yaptıkları son derece ayrıntılı çalışma sonucunda, onu en çok bilenler haline gelmişlerdir. *Glossator*'lar her metni, her cümleyi, hatta her kelimeyi defalarca yorumlama ve bunlara kapsamlı açıklamalar getirme şeklindeki sabır isteyen, zahmetli çalışmalar sonucunda, Roma hukukunu sistematize etmeyi başarmışlar ve zaten zemininin hazırlanmış olduğu, o döneme kadar unutulmaya yüz tutan Roma hukukunun dirilmesi adına önemli faaliyetlerde bulunmuşlardır. Bu bakımdan, günümüz özel hukukunun

¹ 528-534 yılları arasında imparator Iustinianus tarafından hazırlanmış olan kanunnameye *Corpus Iuris Civilis* denilmektedir. Bu kanunnamede, imparator emirnameleri toplatılmış (*Codex*), Klâsik hukuk döneminin kaynaklarının derlemesi yapılmış (*Digesta*) ve hukuk öğrenimi için bir ders kitabı (*Institutiones*) oluşturulmuştur. *Corpus Iuris Civilis*'e son olarak, Iustinianus'un kendisinin emirnameleri (*Novellae*) eklenmiştir. Tahiroğlu, B./ Erdoğmuş, B. *Roma Hukuku Dersleri, Tarihi Giriş, Hukuk Tarihi, Genel Kavramlar, Usul Hukuku*, İstanbul 2014, s. 75 vd.; Emiroğlu, H. "Roma Hukukunun Bilgi Kaynaklarından *Corpus Iuris Civilis* ve Türkiye'de Hukuk Resepsiyonu", *Ankara Üniv. Hukuk Fak. Dergisi*, C. 51, S. 3, 2002, s. 85-96.

² *Glossa*, sayfa kenarlarına ve satır aralığına konan notlar anlamına gelmektedir. Sayfa kenarına konan açıklamalar, *glossae marginales* olarak adlandırılırken, satır aralarındakiler *glossae interlineares* idi. Umur, Z. *Roma Hukuku, Tarihi Giriş, Kaynaklar, Umumi Mefhumlar, Hakların Himayesi*, İstanbul 1974, s. 289. (Giriş)

temelini oluşturan Roma hukukunun, gerçek anlamıyla kronolojik gelişiminin anlaşılabilmesi için, *glossator*'ların faaliyetlerinin öneminin vurgulanması gerekir. Bu çalışmada kısaca *glossator*'ların Roma hukukunun gelişimi için gerçekleştirdiği faaliyetler ve üniversitelerde, hukuku öğretirken başvurdukları metotlar açıklanacaktır.

I. GLOSSATOR'LARIN ÖNEMİ

Glossator'lar ortaçağ Avrupa'sında öğrencilerine hukuk eğitimi veren, Roma hukukunu çok ciddi biçimde çalışan ve bu alanda önemli eserler ortaya koymuş olan hukukçulardır. Yaptıkları çalışmalarla, ortaçağ Avrupa hukukunu şekillendirmişler, Roma hukukunun dirilmesinde katkı sağlamışlardır. *Glossator*'lar tarafından Roma hukuku eğitimi verilen hukuk öğrencileri, eğitimlerini tamamladıktan sonra, Avrupa'nın farklı yerlerinde, hukukun farklı alanlarında çalışmışlar ve doğal olarak, çalışmalarında eğitimlerini aldıkları Roma hukukunu öne çıkarmışlardır³. *Glossator*'ların hukuk alanından başka, kamu yaşamının şekillendirilmesinde de rolleri olmuştur. O dönemin önemli siyasi gelişmelerinde *glossator*'ların fikirlerine başvurulması söz konusuydu⁴. Kendi dönemlerinin yanı sıra, bu büyük hukukçuların hukuk tarihi bakımından, zaman ile sınırlı tutulmayacak şekilde değerli katkıları da bulunmaktadır. *Glossator*'ların tüm bu faaliyetlerinin önemi hakkında kısaca açıklamalar yapmamız gerekirse;

A. ROMA HUKUKUNUN DİRİLMESİ YÖNÜNDEKİ ETKİLERİ

Ortaçağ'da İtalya'da açılan üniversitelerden ilki ve belki de en önemlisi Bologna'lı bir dil bilgisi uzmanı olan Irnerius tarafından kurulmuştur⁵. Irnerius'un Roma hukuku çalışmaya ve bu alanda uzman-

³ Tamm, D. *Roman Law and European Legal History*, Denmark 1997, s. 203, Villey, M. *Roma Hukuku Güncelliği*, Çev. B. Tahiroğlu, İstanbul 2000, s. 63; Ceylan-Güneş, S. "Roma Hukukunun Günümüz Hukuk Düzenlerine Etkisi", *Gazi Üniv. Hukuk Fak. Dergisi*, S. VIII, No. 1-2, 2004, s. 81.

⁴ Benson, R. L. & Constanble, G. *Renaissance and Renewal in the Twelfth Century*, Oxford 1982, s. 54 vd.

⁵ Irnerius yaklaşık olarak 1050 yılında Bologna'da doğmuştur. Toskana'lı Kontes Matilda'nın teşviki ve zorlaması ile kendini hukuk çalışmalarına adanmış ve *Corpus Iuris Civilis*'i adeta bir kılavuz olarak belirlemiştir. Roma'da kısa bir süre için öğrencilere hukuk öğretmiş ve sonra Bologna'ya dönmüştür. Burada 1084 ya da 1088 yılında bir hukuk okulu açmıştır. Papa II. Paschal'ın ölümünden sonra Irnerius, papalık seçimlerinde İmparator

laşmaya giden hayat yolculuğunda, dil bilgisi uzmanına yakışacak şekilde, bir kelimenin etkisi olduğuna dair çeşitli hikâyeler bulunmaktadır. Buna göre, Irnerius'a Yeni Ahit'te yer alan "*Nonne duo passeress asse veneunt-* (iki serçe, bir meteliğe (çok değersiz para) satılmaz mı?) Matt 10.29" ifadesi hakkında danışılmış, o da, yaptığı incelemeler sonucunda, Yeni Ahit'teki teknik bilgilerin Roma miras hukukuna, daha da genel olarak Roma hukukuna dayandığını anlamış ve önce Roma hukukunu çalışmaya, daha sonra da öğretmeye başlamıştır⁶. İlerleyen zamanlardaki gelişmeler ise, onun Toskana'lı Kontes Matilda⁷ ile işbirliği yapmasına ve Kontes'in Irnerius'u Bologna'da bir hukuk okulu açmaya

V. Henry'nin haklarını savunmuş ve imparatorluğun papalık karşısında güçlenmesi için çalışmıştır. 1116'dan sonra, imparatorluk adına çeşitli resmi görevlere getirilmiştir. Ölüm tarihi kesin olarak bilinmemekle birlikte, 1140 yılından önce, muhtemelen II. Lothar'ın imparatorluğu döneminde olduğu düşünülmektedir. Irnerius'un eserleri hakkında ne yazık ki çok kesin bilgilere sahip değiliz. *Formularium tabellionum* ve *quaestiones* günümüze ulaşamamıştır. Bazı eserlerin ise, yazarının Irnerius olup olmadığı tam olarak anlaşılammaktadır. Iustinianus'un *Codex*'ine ait bilinen ilk *summa*'nın Irnerius tarafından hazırlandığı düşünülse de, bu *summa*'nın 1130 veya 1159 yıllarında, yani Irnerius'tan çok daha sonra hazırlandığı tahmin edilmektedir. Irnerius'a ait olduğu düşünülen bir diğer çalışma, *quaestiones de iuris subtilitatibus*'un bir el yazması British Museum'da sergilenmektedir. Aslında Irnerius'un adı, 19. Yüzyılda Alman tarihçileri ve hukukçuları tarafından canlandırılmıca-ya kadar unutulmuştur. 19. Yüzyılda ise, Irnerius'un eserlerinin yeniden gündeme gelmesi söz konusu olmuştur. Irnerius'un ismi, el yazmalarında Hirnerius, Hyrnerius, Iernerius, Gernerius, Garnerius, Guarnerius, Warnerius, Wernerius ve Yrnerius gibi çok farklı biçimlerde kullanılmıştır. Irnerius, resmi bir belge imzalarırken, Wernerius şeklinde imza atardı. Winroth, A. *The Making of Gratian's Decretum*, Cambridge 2000, s. 30 vd.

- ⁶ Irnerius incelemeleri sırasında *as* teriminin, teknik olarak, Roma miras hukukunda, mirasın birden fazla mirasçı arasında paylaşılmalarda sırasında kullanılan on ikilik dizgeyi de ifade ettiği de ortaya koymuştur. Kantorowicz, H. & Buckland W. W. *Studies in the Glossators of the Roman Law, with Addenda and Corrigenda* by P. Weimar, Cambridge 1969, s. 33.
- ⁷ M.S. 846-1197 yılları arasında, Floransa şehri ve çevresi, Frank-Germen İmparatorluğu tarafından kurulmuş olan ve bu imparatorluğun bir derebeyliği şeklindeki Toskana Markizliği idaresi altında idi. 1024 yılında, Kutsal Roma İmparatoru II. Konrad, Toskana Markizliğinin sınırlarını genişleterek, derebeyliğin başına Canossa Kontu, III. Boniface'yi atadı. 1052 yılında ölen II. Boniface'den sonra ise göreve kızı Kontes Matilda geldi. Kontes Matilda, bu derebeyliği 40 yıl yönetti. Toskana'daki zamanın avukatları, hakimleri ve soylularının oluşturduğu bir grup olan *boni homines* ya da *sapientes* (iyi ve akıllı kimseler) tarafından desteklenip, hukukun ve adaletin gelişmesi adına olumlu adımlar attı. Böylece Kontes Matilda, derebeyliğinin cumhuriyet olarak idare edilen bağımsız bir şehir devleti olmasını sağlamıştır. 1115'te Kontes Matilda ölünce, Toskana Markizliğinin yönetimi, soylular grubu tarafından ele geçirildi. Winroth, s. 42; Hazeltine, H. D. "Roman and Canon Law in the Mediaeval Europe", *Cambridge Mediaeval History*, V. V, California 1927, ch. xxi.

teşvik etmesine yol açmıştır⁸. Kontes Matilda'nın, Irnerius'a açmasını tavsiye ettiği hukuk okulunun, İmparatorluk karşıtı olduğu yönündeki görüşlerin doğru olmadığı kabul edilmektedir. Çünkü bu okulda görev yapan profesörler (bu dönemde hukuk okullarındaki profesörlere doktor denilmekteydi)⁹ İmparatorluğun destekçileri olan Bologna halkının arasından gelmekteydiler. Irnerius'un öğrencileri olan ve Dört Doktor (*Quatuor Doctores*) olarak adlandırılan Jacopus, Hugo, Bulgarus ve Martinus da, onun yolunda devam etmişlerdir¹⁰. Phyllius ve Azo gibi

⁸ Irnerius, Roma hukuku alanında uzmanlaşmış, hukuk okulunda profesör olmadan önce, sanat eğitimi veren bir dil bilimcisi idi. Bu da onun böyle başarılı bir hukuk okulu açabilmesindeki etkenlerden biri olarak kabul edilmektedir. Irnerius, *Corpus Iuris Civilis* metinleri hakkındaki açıklamaları, *artes sermocinales*'in metodolojik araçlarını kullanarak yapabildiği. Errera, A. "The Role of Logical in the Legal Science of the Glossators and Commentator", V. 6, *A Treatise of Legal Philosophy of Law from the Ancient Greeks to the Scholastics*, Edt. by E. Pattaro & F. D. Miller Jr, 2007, s. 80.

⁹ Ortaçağ Üniversitelerinin Sanat bölümlerindeki profesörler için "master- usta" terimi kullanılırken, 12. Yüzyılın ortalarından itibaren İtalya'daki hukuk okullarındaki profesörlere "doktor" diye hitap etmek normal kullanım haline gelmişti. Ayrıntılı bilgi için bkz. Aytaç, K. *Avrupa Eğitim Tarihi Genel Bir Bakış*, İstanbul 2009, s. 88-89 (Genel); Aytaç, K. *Avrupa Eğitim Tarihi, Antik Çağdan 19. Yüzyılın Sonlarına Kadar*, İstanbul 2012.(Tarihi)

¹⁰ Bulgarus, Martinus Gosia, Iacobus de Boragine ve Hugo de Porta Ravennate 12 yüzyılda yaşamış ve Roma hukuku alanında önemli çalışmaları olan, Bologna üniversitesinin dört *glossator*'udur. Bunlara kısaca dört doktor (*quatuor Doctores*) denilir. Dört doktorun önemli çalışmaları, Roma hukukunun yeniden canlanması ve ortaçağ hukuku olmasını sağlamıştır. Dört doktorun her biri, Klâsik hukuk dönemi metinlerini yorumlarken, doğal olarak her zaman aynı sonuçlara ulaşmamış, farklı görüşler de sergilemişlerdir. Dördü arasında, en fazla görüş ayrılığı yaşayanlar ise, Martinus ve Bulgarus olmuştur. Bulgarus, hukuk kurallarını lafzî olarak ve dar şekilde yorumlamış ve bu bakımdan da *ius strictum*'a sadık kalmıştır. Bologna hukuk okulunun kurucusu olan Irnerius ile çalışmış ve bizzat onun tarafından eğitilmiş olan Martinus ise, hukuk kurallarını daha geniş yorumlamış ve hakkaniyet, eşitlik gibi kavramları ön plana çıkarmıştır. *Nostris doctores* ya da *Bulgari* denilen Bulgarus'un takipçileri (örneğin Bassianus, Azo ve Accursius), Bologna'da hakim olurlarken, *Gosiani* denilen Martinus'un yolundan gidenler, esas olarak, güney Fransa'da profesörlük yapmışlardır. Kısaca, Martinus daha esnek, daha fazla yoruma dayanan bir bakış açısı getirirken, Bulgarus *Corpus Iuris Civilis*'in geleneğine daha sıkı sıkıya bağlı kalmıştır. Bu iki doktor, Sabinianus ve Proculianus okullarının temsilcileri biçiminde görüşlerini ortaya koymuşlardır. Hugo'nun hukuk alanındaki en önemli katkısı ise, çeşitli Klâsik hukuk dönemi metinleri üzerinde *glossa* gerçekleştirmekten çok, *quaestiones* denilen sorular ve cevapları üzerinde çalışmış olmasıdır. Bulgarus, Bologna üniversitesinin dört doktorları arasında, en ünlü olanıdır. Kendisi, *glossator*'ların *chrysostom*'ı olarak kabul edilir ve "altın ağız- *os aureum*" ünvanını kullanırdı. Oldukça ileri bir yaşta, 1166 yılında ölmüştür. Roncaglia diyetinde, Bulgarus adeta dört doktorun lideri konumunda olmuş ve imparator Barbarossa'ya en fazla sayıda tavsiyeyi o vermiştir. En önemli eseri, *De regulis juris*'tir. Söz konusu eserini, Placentinus'a ait olduğu kabul edilse de, çoğunluk gerçek yazarının Bulgarus olduğunu dü-

değerli *glossator*'lardan başka Bologna üniversitesinin son büyük temsilcisi ise Accursius olmuştur.

Bu noktada, bizim için önemli olan husus, 11. Yüzyılın sonları ile 12. Yüzyılın başlarından itibaren Bologna'da Roma hukuku çalışmalarının yeniden canlanmış olduğu ve Irnerius'un da bu konuda önemli bir figür olduğu gerçeğidir. Aslında, Irnerius'un, Bologna'daki ilk hukuk doktoru (profesörü) olduğu hakkında elimizde kesin bir bilgi yoktur. Hatta Bologna'da, Irnerius'un kurduğu okuldan önce, Pepo (Joseph) adlı bir profesörün küçük çaplı da olsa, öğrencilere hukuk öğrettiğine dair çeşitli görüşler bulunmaktadır¹¹. Irnerius, ilk hukuk doktoru olsun ya da olmasın, bu dönemde Roma hukukuna dair önemli çalışmalar yaptığı, Roma hukuku bilgilerinin sonraki nesillere aktarılmasını sağlayan Bologna hukuk okulunun kurucusu olduğu kesindir¹². Zaman içinde, Bologna üniversitesinin ünü çok artmış ve Avrupa'nın farklı yerlerinden öğrenci akınına uğramıştır¹³. Bologna'nın, Ortaçağ Avrupa'sında Roma hukuku ile ilgilenen ilk merkez olması tamamen şans eseri olarak kabul edilebilir. Irnerius'un o sırada Bologna'da bulunması, sanat okulunda ders veriyor olması, Bologna için büyük bir şans olmakla birlikte, Bologna'nın kuzey ve güney İtalya'nın belirli kısımları arasındaki ticaret yollarının kesişme noktasında yer alan özel coğrafi konumu, Papalık

şünmektedir. Yntema, H. E. "Equity in the Civil Law and the Common Law", 15 *American Journal of Comparative Law*, No. 1-2, 1966-7, s. 64; Landau, P. "The Development of Law", IV *The New Cambridge Medieval History*, I. 1, 2004, 124 vd.

¹¹ Pepo'nun Bologna'da Irnerius'tan önce hukuk eğitimi verdiği şeklindeki görüşten daha uç bir görüş ise, Bologna okulundan önce, 9. Yüzyılın ortalarından itibaren Pavia'da bir hukuk geleneğinin oluşturulmuş olduğudur. Zaten Pavia, Lombard hukukunun merkezi durumundaydı. Ayrıntılı bilgi için bkz. Radding, C. M. *The Origins of Medieval Jurisprudence: Pavia and Bologna, 850-1150*, New Haven 1988.

¹² Irnerius'tan önce, Pavia'da belli bir hukuk eğitiminin verildiği düşünülse de, üniversite konseptinde hukuk eğitimi, ilk kez Irnerius'un 1088 yılında Bologna'da açtığı okul ile gerçekleşmiştir. Irnerius'un kendi okulunda profesyonel olarak profesörlük yaptığı da çok net olmamakla birlikte, Dört Doktorun, Irnerius'un öğrencileri oldukları kesindir. Bu bakımdan çok az sayıda öğrencisi de olsa, Irnerius'un hukuk eğitiminde kullandığı teknikler, günümüz hukuk eğitiminde değerlendirmeye alınacak niteliktedir. Irnerius'tan sonra gelen dört doktor ve onlar tarafından yetiştirilmiş olan diğer *glossator*'lar kalabalık öğrenci gruplarına ders vermişlerdir. Buna örnek olarak Bulgarus'un dersleri gösterilebilir. Bulgarus'un kalabalık derslerine dair çeşitli hikayeler anlatılmaktadır. Vinogradoff, H. *Roman Law in the Mediaeval Europe*, Oxford 1929, s. 25 vd.

¹³ Umur, Z. *Roma Hukuku Ders Notları, Usul Hukuku, Borçlar Hukuku, Eşya Hukuku, Miras Hukuku*, 3. Baskı İstanbul 2010, s. 122. (Notlar)

ile İmparatorluk toprakları arasındaki sınıra yakınlığı, bu sonucun sadece şans eseri olmadığına göstergesidir. Ayrıca, Lombard hukukunun merkezi haline gelmiş olan Pavia, Bologna'ya çok uzak değildi ve aralarındaki etkileşim kaçınılmaz hale gelmişti. Lombard hukuku çalışan hukukçuların, Roma hukuku ile ilgilendikleri bir gerçektir¹⁴.

Aslında, 11. Yüzyılın sonlarından itibaren, Roma hukukunun Avrupa topraklarında dirilmesinin pek çok nedeni bulunmaktadır. Bunlara; yazılı hukuka üstünlük verilmesini, ticaret hayatının artmasını ve o dönemin yasal düzenlemelerinin ortaya çıkan ihtiyaçları karşılamaya yetmemesini, bilim, sanat, felsefe ve hukuk alanlarında çalışmaya hevesli, aydınlanmak isteyen kişilerin ve bunları maddi olarak destekleyeceklerin bulunmasını, şehirlerin büyümesi ve şehir yaşamının gelişmesini ve Papalık ile İmparatorluklar arasındaki entelektüel çarpışmaların yaşanmasını örnek verebiliriz. Bütün bu nedenler arasında kıvılcımı yakarı ise, *Corpus Iuris Civilis*'in *Digesta* kısmına ait bir metnin bozulmamış şekliyle, İtalya'da bulunmuş olmasıdır. Böylece Batı

¹⁴ Ortaçağ Avrupa hukuk sistemine, Roma hukukunun ve Kilise hukukunun katkılarının büyüklüğü tartışılmayacağı gibi, başta Alman olmak üzere, barbar kavimlerin, (diğerlerine oranla daha primitif kalmakla birlikte), sahip oldukları hukuk sistemlerinin de etkisi yadsınmaz. Ancak ne yazık ki, bu barbar kavimlerin gelenekleri ve hukuk sistemleri hakkında çok ayrıntılı biçimde bilgi sahibi olabilmemiz mümkün değildir. Çünkü bu kavimlerin yazılı kanunları bulunmamaktaydı. Bazı barbar kavimler, uyguladıkları kanunları, özetler biçimde yazılı hale getirmiş olsalar da, bunlar ancak söz konusu sistemler hakkında genel bir fikir sahibi olmamıza yetecek niteliktedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Fischer Drew, K. *The Lombard Laws*, Foreword by E. Peters, Philadelphia 1973. Barbar kavimlerin hukuk sistemleri hakkında bize bilgi verecek en önemli kaynak *Edictum Rothari* (aynı zamanda *Edictus Rothari* ya da *Edictum Rotharis*) denilen, Lombard hukukunun ilk yazılı derlemesidir. Söz konusu kanun, 22 Kasım 643 yılında, Kral Rothari tarafından yayınlanmıştır. *Edictum Rothari*'den önce, Lombard kanunları (*cawarfidae*), geleneklerinin düzenlenmiş bir şekli olması nedeniyle de, sözlü bir biçimde varlığını sürdürmekteydi. *Edictum Rothari* ile artık Lombard Kanunları, oldukça düşük kalitede olmakla birlikte, Latince ve yazılı bir biçimde toplanmış oldu. *Edictum Rothari* toplam 388 bölümden oluşmaktaydı ve aslında zamanının diğer Alman kavimlerinin yasal düzenlemeleri ile kıyaslandığında, daha basit, daha primitif bir yapıya bulunmaktaydı. Franklar, Vizigotlar ve Anglo-Saksonlar, Lombardlardan çok daha önceleri kanunlarını hazırlamışlardı. II. Alarik'in *Breviarum Alaricionum*'dan farklı olarak, *Edictum Rothari* esas olarak, Alman hukuku izleri taşımaktaydı. Roma hukuku etkisi ise daha sınırlı idi. Dolayısıyla da, Latince hazırlanmış olmasına rağmen, Roma hukukunun bir ürünü olduğunu söylemek iddialı bir yaklaşım olmaktadır. Kilise hukukundan etkilenmediği de aşikârdır. Hristiyanlığa dair belki de yegâne düzenleme, kiliselerde suç işlenmesini yasaklamasıdır. Vinogradoff, s. 21; Bellomo, M. *The Common Legal Past of Europe, 1000-1800*, Studies in Medieval and Early Canon Law, V. 4, Transl. by L. G. Cochrane, Washington 1995, s. 56 vd.

Roma İmparatorluğunun yıkılmasına bağlı olarak Avrupa'da yaşanan Roma hukukundan uzaklaşma süreci tamamen tersine dönerek, *Corpus Iuris Civilis*'e ve dolayısıyla Roma hukukuna büyük bir ilgi duyulmaya başlanmıştır¹⁵.

11. yüzyılın sonları ve 12. Yüzyılın başlarında, İtalya'da *Corpus Iuris Civilis*'in iki metni bulunmuştur. Bunlardan ilki, 6. Yüzyılda, İtalya'nın kuzeyinde yazılmış ve günümüze kadar ulaşmayı başarmış bir el yazmasıdır. Söz konusu belge, 12. Yüzyılda Pisa'da bulunmuştur. Ama Floransa metni (*Littera Florentina*) olarak bilinmektedir, çünkü 1406'da, iki şehir arasındaki savaş sırasında, Floransalılar bu önemli el yazmasına bir savaş ganimeti olarak el koymuşlar ve o zamandan beri, metni Floransa'da muhafaza etmişlerdir¹⁶. İkinci belge ise, Bologna hukuk okulunda hazırlanan tüm kopyaların atası olarak kabul edilen *Codex Secundus*'dur. Söz konusu el yazmalarının ne zaman ve nasıl keşfedildikleri kesin olarak bilinmemekle birlikte, büyük olasılıkla bunların, hukuki belge arayışı içinde olan, din adamları tarafından ele geçirildiği düşünülmektedir¹⁷. Şu da bir gerçektir ki, karanlığa gömülen Ortaçağ Avrupa'sında, 12. Yüzyılın başları itibariyle, karmaşık ve sofistike Roma hukuku kaynaklarını inceleyebilme ve anlayabilme kapasitesi, bilgi ve teknikleri oluşmaya başlamıştı¹⁸.

Roma hukukunun tarihsel gelişimi incelenirken, genellikle kabul edilen husus, Roma hukukunun ya da, Roma hukuku çalışmalarının 12. yüzyıl itibariyle dirildiği, yeniden önem kazandığıdır. Ancak bu bilginin yüzde yüz doğru olduğunu söyleyebilmek mümkün değildir. Bu

¹⁵ Iustinianus döneminden sonra, Avrupa'da Roma hukukunun uygulanması oldukça sınırlı şekilde kalmıştır. 11. yüzyılda *Corpus Iuris Civilis* esas alınarak verilen mahkeme kararları son derece azdı. 1076 yılında Toskana'da verilen çeşitli mahkeme kararları *Digesta* metinlerine dayanmakla birlikte, mahkemelerin, söz konusu metinleri tam olarak anlamadıkları görülmektedir. 1084 yılında Ravenna mahkemesince verilen bir karar da ise, *Corpus Iuris Civilis*'e atıfta bulunduğu anlaşılmaktadır. Radding, C. & Ciaralli, A. *The Corpus Iuris Civilis in the Middle Ages Manuscripts and Transmission from the Sixth Century to the Juristic Revival*, Leiden 2007, s. 73.

¹⁶ Iustinianus'un ölümünden kısa bir süre sonra yazıldığı tahmin edilen bu el yazması, Floransa'da Laurentiana kütüphanesinde saklanmaktadır. Metnin, Pisa'ya İstanbul'dan getirildiği düşünülse de, Ravenna'dan Pisa'ya geçtiği olasılığı daha ağır basmaktadır. *Littera Florentina*, on iki kâtip tarafından hazırlanmış iki büyük ciltten oluşmaktadır. Umur, (Notlar), s.112-3.

¹⁷ Radding & Ciaralli, s. 29.

¹⁸ Stein, P. *Roman Law in European History*, Cambridge 2012, s. 41. (History)

dönemde Roma hukukuna duyulan ilginin ve bu alandaki çalışmaların sayısının arttığı kesin olmakla birlikte (Ortaçağda, Roma hukukunun daha çok özel hukuk ağırlıklı olan kısımları değerlendirilmeye alınmıştır), Roma hukukunun dirilişi şeklinde bir saptama yapılabilmesi, 12. yüzyıl için erkendir. Aslında 12 yüzyılın Avrupa'sında Roma hukukuna bakış açısı, Klâsik hukuk döneminden oldukça farklıdır. Bu dönemin *glossator*'larının çoğunluğu, Roma hukuku çalışmalarını, Klâsik hukuk dönemi metinlerini baştan sona, tüm ayrıntıları ile ancak herhangi bir uygulama kaygısı taşımaksızın inceleme ile sınırlı tutmuşlardır¹⁹. Aslında bu tip incelemeler, Iustinianus'un derlemesinin doğasından ötürü, belli oranda yaratıcılığa olanak kılmıştır²⁰.

Her ne kadar *glossator*'lar uygulamayı geride bırakarak, teoriye yönelmiş olsalar da, hukuk eğitiminde yaptıkları değişiklikler, hukuk literatürüne kazandırdıkları eserler, yetiştirdikleri öğrenciler ve benzeri faaliyetleri ile uzun vadede Avrupa hukuk sistemlerine Roma hukukunun özümsetilmesini ve böylece Roma hukukunun Ortaçağda dirilmesini sağlamışlardır. Öncelikle *glossator*'lar, büyük hacmi ve karmaşık yapısına rağmen, Iustinianus hukukuna ve özellikle de, *Digesta*'ya hakim olmayı başarmışlardır²¹. *Glossator*'ların bu başarılarının en iyi örneği ise, kapsamlı bir derleme olan *Corpus Iuris Civilis*'in, Accursius tarafından *Glossa Ordinaria* denilen daha makul boyutlardaki şerhinin başarılı bir şekilde hazırlanmış olmasıdır²².

¹⁹ *Glossator*'lar ve onları izleyen *post glossator*'lar, *Corpus Iuris Civilis* metinlerine aşırı derecede bağlılık göstermelerinden ötürü, uygulamadan uzaklaştıkları yönünde eleştirilmişlerdir. Her ne kadar bu eleştiriler belli oranda haklı olsa da, söz konusu hukukçuların uygulama kaygısı olmadığını düşünmek çok da doğru değildir. *Glossator*'lar ve *post glossator*'lar, Roma hukukunun kendi dönemlerine uyarlanması ve uygulanabilmesi adına önemli çalışmalar yapmışlardır. Viley, s. 63. Ceylan-Güneş, s. 82.

²⁰ Stein, (History), s. 44; Haskin, C. H. *The Renaissance of the Twelfth Century*, Harvard 1927, s.106 vd.

²¹ Bologna üniversitesinde kullanılan *Corpus Iuris Civilis*'in *Digesta*'daki metinlerine *Littera Bononiensis* denilmektedir. Bunlar, *Littera Florentina* ile benzerlikler taşımaktadır. *Littera Bononiensis* denilen metinler, Bologna üniversitesinde eğitim görmüş öğrencilerin, kendi memleketlerine dönmeleri ile Avrupa'nın farklı yerlerine dağılmışlardır. *Littera Bononiensis*'in farklı versiyonlarının, tercümelerine Paris, Padua, Leipzig ve Vatikan'da ulaşılmıştır. Errera, s. 82.

²² Tierney, B. *The Idea of Natural Rights, Studies on Natural Rights, Natural Law and Church Law 1150-1625*, Cambridge 2001, s. 25.

Accursius, Azo'nun öğrenciliğinden, Bologna okulunda hukuk profesörlüğüne gelmiş başarılı bir *glossator*'dur²³. Tarihe mal olmasının altında yatan en önemli neden ise, *Codex*, *Institutiones* ve *Digesta* bölümlerine ilişkin olan on binlerce görüş ve açıklamayı bir bütünlük içinde toplayabilmesidir²⁴. Yaklaşık olarak 1260 yılında tamamlanmış olan şerhe, *Glossa Ordinaria* ya da *Glossa Magistralis* denilmektedir²⁵. 13. yüzyılın ortalarından itibaren, *Glossa Ordinaria*, *Corpus Iuris Civilis* şerhlerinin her biri için adeta bir başlangıç noktası olmuş ve İtalya'da, *Corpus Iuris Civilis*'in en doğru şerhi olarak kabul edilmiştir²⁶. Şerhin bu kadar etkin olmasında, Accursius'un, Roma özel hukukunu en ince ayrıntılarına kadar incelemesinin yanı sıra, kendinden önceki çalışmalarından farklı olarak, yalnızca *Corpus Iuris Civilis*'teki eksikliklere dikkat çekmeyip, sorunlara çözüm üretebilme başarısını göstermiş olması da rol oynamaktadır²⁷. Büyük hukukçu Accursius'un *Glossa Ordinaria*'sı-

²³ Accursius, kesin olmamakla birlikte 1184 yılında doğmuş, 1221 yılından itibaren Bologna üniversitesinde profesör olarak çalışmış ve yine kesin olmamakla birlikte 1263 yılında, 78 yaşında ölmüştür. Kelenhenz, C. *Medieval Italy, An Encyclopedia*, V. 1-2, A to Z Index, New York 2004, s. 437.

²⁴ *Glossa Ordinaria* yaklaşık doksan yedi bin *glossa*'dan oluşmaktadır ve büyük hukukçu Accursius'un yaşamının çalışması olduğu kabul edilmektedir. Accursius, gençken *Corpus Iuris Civilis*'in *Institutiones* kısmını incelemeye başlamış ve ilerleyen yaşlarında bu *apparatus*'un daha yeni versiyonunu hazırlamıştır. *Glossa Ordinaria*'yı hazırlarken Accursius, başta Azo olmak üzere, kendinden önceki *glossator*'ların çalışmalarından çok büyük ölçüde etkilenmiş, bunları büyük ölçüde temel almıştır. Kelenhenz, s. 437; Tierney, s. 25.

²⁵ Accursius'un bu çalışmasına benzer bir çalışmaya, Bologna'daki bir diğer *glossator* Odofred de başlamış, ancak bir süre sonra rahatsızlanıp, derslerine ve çalışmalarına son vermek zorunda kalmıştır. Smith, J. A. C. *Medieval Law Teachers and Writers*, Ottawa 1975, s. 47.

²⁶ Accursius'un şerhinin en iyi düzenlemelerinden biri, 1589'da Lyon'da basılmış olan 6 ciltlik Denis Godefroi'nin düzenlemesidir. Bu başyapıt kendi zamanının ve ilerleyen dönemlerin hukukçuları tarafından büyük övgü almış ve Accursius'a hukukçuların idolu payesini kazandırmıştır. Ancak bu kadar övgünün yanı sıra, yerilmemesi de olanaksızdır. Başta Rabellias, Gargantua ve Pantagruel adlı eserinde olmak üzere, 16 yüzyılın hümanistleri *Glossa Ordinaria*'yı ciddi biçimde eleştirmişlerdir. Smith, s. 48.

²⁷ *Glossator*'lara getirilen daha çok teoriye yönelik çalışmalar yapıp, uygulama alanında zayıf kaldıkları yönündeki eleştirilere en güzel yanıtı, Accursius'un *Glossa Ordinaria* eseri vermektedir. Söz konusu çalışma, büyük ölçüde uygulamanın ihtiyaçlarını da karşılamaktadır. *Glossa Ordinaria*, uygulamacılar için, hukuk kaynaklarına yönelik bir rehber ihtiva etmekteydi. Böyle bir rehberin uygulamacılara sağladığı büyük kolaylığı anlatabilmek için, o dönemin çoğu İtalyan şehir kanunlarında hakimlere ve avukatlara, görevlerini yerine getirirken kusurlu olmaları halinde sorumluluk yüklediğini ifade etmek yeterli olacaktır. İlerleyen zamanlarda, *Glossa Ordinaria*'nın uygulama alanında etkisi o kadar yoğunlaşmıştır ki, "*quod non agnoscit glossa non agnoscit curia*" *glossa*'nın tanımadığı hukuk mahkeme

nın Roma hukuku literatürü açısından önemi tartışılmaz olduğu gibi, söz konusu şerhin Ortaçağda çeşitli dönemlerde bağlayıcı bir gücü olduğu da bilinmektedir²⁸. *Glossa Ordinaria*, podestà sistemi²⁹ çerçevesinde, hakimlerin yardımcısı konumundaydı. Hakimlerin Roma hukukuna, dolayısıyla da, *Glossa Ordinaria*'ya duydukları bağlılık, söz konusu şerhe ayrı bir kuvvet katmaktaydı. Hatta bazen hakimler *Glossa Ordinaria*'ya olan bağlılık konusunda aşırı hassasiyet göstererek, temel amacı, orijinal metni açıklamak olan şerhi, asıl metinden uzaklaşacak kadar cid-

tarafından uygulanmaz" prensibi ortaya çıkmıştır. van Caenegem, R. C. "Law in the Medieval World", 49 *Legal History Review*, I. 1-2, 1981, s. 13; Tahiroğlu/ Erdoğmuş, s. 83; Tierney, s. 26.

²⁸ Verona-İtalya'da, 1328 tarihli bir kanun, *Glossa Ordinaria*'yı bağlayıcı üst otorite şeklinde tanımlamıştır: Davanın görülmesi sırasında hakim, uygulayacağı herhangi bir kanun ya da gelenek kuralı bulamazsa, Roma hukukuna ve Accursius'un *Glossa Ordinaria*'sında belirtilmiş kurallara göre karar vermelidir. 1393 tarihli diğer bir kanunda ise, bu kural biraz daha geliştirilmiştir. Buna göre, *Glossa Ordinaria*'da yer alan metinlerden, hukukçu Mugello'lu Dinus tarafından onaylanmış olanları bağlayıcıdır.

(Dino del Mugello-Dino Mugellano, Mugello'da doğmuş, Bologna'da doktor olan önemli bir hukukçudur. 1279 yılında Pistoia, 1284 yılında kadar Bologna'da ve en son olarak da Siena'da profesör olmuştur. 1297 yılında, VII. Bonifacio tarafından Roma'ya davet edilmiş ve burada Roma hukuku alanında çalışmalar yapmıştır. Mugello'lu Dino'nun *Sextus*'un *De regulis iuris* kısmını burada tamamladığı kabul edilmektedir. Ertesi yıl Bologna'ya geri dönmüş ve kısa bir süre sonra da, burada ölmüştür. Bilimsel çalışmaları arasında, *Digesta*'nın *Additiones* kısmı, *Liber Sextus*'un *De Regulis Iuris* kısmının girişi, *De Actionibus*'un açıklaması ve diğer bazı monografik çalışmalar yer almaktadır. <http://www.treccani.it/enciclopedia/dino-del-mugello/>) Dinus'a böyle bir yetki verilmesinin nedeni ise, kendisinin ihtilaf halindeki *glossa*'lar hakkında bir çalışma (*De glossis contrariis*) yapmış olması ve bu şekilde o dönemin *glossa*'ları hakkında uzmanlaşmış olmasıdır. Dinus'un tek uzmanlığı *glossa*'lar değildir. Ayrıca kendisi kilise hukuku alanında son derece geniş bir birikime sahipti ve bu alanda önemli çalışmaları bulunmaktaydı. Şunu da belirtmek gerekir ki, Accursius'un *Glossa Ordinaria* çalışmasının bağlayıcılığı ve daha doğrusu otoritesi, bizzat kendisinden değil, Roma hukuku kurallarının o dönemde başta İtalya olmak üzere, Avrupa'nın çeşitli ülkelerinde yeniden önem kazanmış olmasından kaynaklanmaktadır. Smith, s. 52; Marenbon, J. *Medieval Philosophy An Historical and Philosophical Introduction*, New York 2007, s. 329 vd.

²⁹ *Podestà* Ortaçağ İtalyan kolonilerinde mevcut olan, en yüksek adli ve askeri makam idi. Söz konusu makam Kutsal Roma-Germen İmparatoru Frederick I Barbarossa tarafından, Lombardiya şehirlerinde yayılmış olan ayaklanmaları bastırmak amacıyla kurulmuştur. 12. Yüzyılın ortalarından itibaren, *podestà* daha öne çıkarak, adeta imparatorun bağımsız hareket edebilme erkine kavuşmuştur. Bu göreve getirilen kişiler, asil ailelerden gelen hukuk eğitimi almış kişiler olmaktadır ve genellikle bir yıllığına göreve gelirlerdi. <https://en.wikipedia.org/wiki/Podesta>

diye alarak uygulamaktaydılar³⁰. Hakimlere gördükleri davalarda karar vermeleri aşamasında büyük yardım sağlayan *Glossa Ordinaria*, hukukçulara, kendilerinden belli bir alanda görüş bildirmeleri istendiğinde de faydalı olmaktadır. Bu bağlamda, hukukçular tartışmalı bir konu hakkında nasıl bir çözüm getirileceğine *Glossa Ordinaria*'yı esas alarak karar verirlerdi. Bir konu hakkında birbirinden farklı çözümler getiren *glossa*'lar varsa, *Accurcius*'un kişisel görüşü üstün tutulurdu. *Accursius*, herhangi bir görüş açıklamamışsa, olaya en uygun olan, en iyi çözümleri getiren görüş seçilirdi. Eğer hangisinin en uygun görüş olduğu anlaşılmiyorsa, diğerlerinden daha yeni tarihli olan *glossa*'nın getirdiği çözüm tercih edilirdi³¹.

B. HUKUK EĞİTİMİNİN DEĞİŞTİRİLMESİ YÖNÜNDEKİ ETKİLERİ

Glossator'ların önemlerinden söz ederken, üzerinde durulması gereken bir diğer husus ise, onların hukuk eğitiminde yaptıkları büyük değişimdir. *Glossator*'lar hukuk okullarında, laik bir hukuk anlayışı çerçevesinde eğitim verdiklerinden, bu okullarda yetişen hukukçular, meslek hayatlarında aynı şekilde hareket ederek, Avrupa'ya o dönem için büyük bir yenilik olacak şekilde, laik bir hukuk anlayışını getirmişlerdir. Bu bakımdan, sanılanın aksine, *glossator*'ların yürürlükteki hukuk sistemi ile hiç ilgili olmadıkları, sadece Klâsik hukuk dönemi metinleri ile uğraştıkları düşüncesi doğru değildir³².

Aslında *glossator*'ların çalışmaları ağırlıklı olarak, teorik olmuştur. Onlar için, ilmi merakı tatmin etme hedefi, Roma hukukunun o dönemin ihtiyaçlarını karşılaması gerektiği yönündeki hedeften daha önde gelmiştir. Ancak bu, *glossator*'ların uygulamadan tamamen kopuk oldukları anlamına da gelmemektedir. *Glossator*'lar ve kendilerinden sonra gelen *postglossator*'lar Roma hukukunun teorisini yaratmayı başa-

³⁰ Ancak bu çeşit olumsuzluklar, esas olarak hakimlerin *Glossa Ordinaria*'ya karşı besledikleri fazla bağlılıktan değil de, bizzat *podestà* sisteminden kaynaklandığı da düşünülmektedir. Marenbon, s. 330.

³¹ Robinson, O. F. & Fergus, T. D. & Gordon, W. M. *European Legal History, Sources and Institutions*, 3. Ed., Oxford 2009, s. 52.

³² Reynolds, S. *Kingdoms and Communities in the Western Europe, 900-1300*, 2. Ed., Oxford 1997, s. 147 vd.

arak, Ortaçağ Avrupa'sında, Roma hukukunun dirilmesine en büyük katkıyı sağlamışlardır³³.

Glossator'ların, o dönemde hakim görüş olan skolastik doktrinden ne ölçüde etkilendikleri, tartışma konusu olmuştur. Skolastik doktrinin temelinde, akla ve mantığa uygunluk, bilimsellik ve dünyada ve hat-ta kâinatta var olduğuna inanılan ahenk ve ilahi düzen yatmaktadır³⁴. Ancak ilerleyen zamanlarda söz konusu doktrin, ufak ayrıntılarla uğraşan, zoraki bir mantık silsilesi olarak görülmeye başlanmıştır. Bu yüz-den de, bazı 19. yüzyıl âlimleri, *glossator*'ların çalışmalarına olan bakış açısını yüceltmek adına, onların skolastik görüş çerçevesinde hareket etmediklerini iddia edecek kadar ileri gitseler de, bu tam olarak doğru değildir. Sonuç olarak, *glossator*'ların skolastik doktrinden etkilendikleri ve bu çerçevede çalışmalar ortaya koydukları bir gerçektir. Üstelik doğal olarak, *glossator*'lar zamanlarının adamiydılar³⁵.

Genel olarak incelendiğinde, *glossator*'ların tutumlarının skolastik görüşün amaçları ile örtüştüğü kolaylıkla anlaşılabilir. Onlar, *Corpus Iuris Civilis*'i merkez alarak, hukuk kurallarını uyumlaştırma, sistematize etme ve gerekçeler göstererek açıklama şeklinde çeşitli yöntemler kullanmaktaydılar.

Glossator'ların, *trivium* ve *quadrivium* konuları hakkında bilgi sahibi olmalarını beklemek doğaldır³⁶. *Trivium*, Ortaçağ Avrupa'sı üniversitelerinde yedi liberal sanat biliminin daha aşağı seviyesini oluşturur

³³ Villey, s. 63. Ceylan-Güneş, s. 82.

³⁴ Latince *schola* (okul) kelimesinden türetilmiş olan skolastik görüş aslında kelime anlamı olarak okul felsefesini ifade etmektedir. Buna göre, doğru zaten vardır, yeni bir doğru yaratılmasına gerek yoktur. Skolastik felsefenin temelinde teoloji yatmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Timuçin, A. *Düşünce Tarihi 3, Gerçekçi Düşüncenin Çağdaş Görünümü*, İstanbul 1994;

³⁵ *Glossator*'ların skolastik görüş çerçevesince çalıştıklarına ilişkin en önemli gösterge, onların *Corpus Iuris Civilis*'i, değişmez, tartışılmaz olarak kabul edip, tüm çalışmalarını *Corpus Iuris Civilis* etrafında yapmış olmalarıdır. Tahiroğlu/Erdoğan, s. 83.

³⁶ *Trivium*, kelime anlamı olarak, Latince üç yolun birleştiği yer (*tri via*) anlamına gelmektedir. Ortaçağda, duyma, dokunma, tatma ve koklama yani beş duyu ile elde edilen bilgiler çerçevesince oluşturulan doğrulara, gerçeklere şüphe ile eleştirel bir bakış açısı ile yaklaşmak gerektiğini savunan doktrin olarak karşımıza çıkmaktadır. Ortaçağ Avrupa üniversitelerinin klâsik eğitimi için, gramer, mantık ve retorik vazgeçilmez unsurlardı. Bkz. Ayaç, K. *Avrupa Eğitim Tarihi*, (Genel)

ve gramer, mantık ve retorik çalışmalarını kapsardı³⁷. Bu kapsamı ile *trivium*, daha yüksek seviyedeki liberal sanat eğitimi olan *quadrivium*'un da temelini hazırlamaktaydı. *Quadrivium*, aritmetik (sayılar), geometri (uzaydaki sayılar), müzik (zamandaki sayılar) ve astronomiyi (uzay ve zamandaki sayılar) kapsardı³⁸. Bunlar arasında hukuk ile en fazla bağlantılı olanları diyalektik, mantık ve hitabettir. Sebeplendirme, neden sonuç ilişkisini kurabilme ve tartışma özellikleri, hukukçuların sahip olmaları gereken becerilerdendir³⁹. *Glossator*'lar, söz bilimini bilmekte ve bunu çalışmalarında kullanmaktaydılar⁴⁰. *Glossator*'ların kullandıkları *quaestiones disputatae* yani tartışma için soru sorma yöntemi, çalışmalarında başarılı olmalarını sağlamıştır⁴¹.

Corpus Iuris Civilis de, uyumlaştırma ve sistematize etmeyi teşvik ettiğinden, *glossator*'ların hedeflerinin bu olması şaşırtıcı değildir. Klâsik dönem hukuk metinlerinde diyalektik ve retorik kullanımına rastlanıldığından, *glossator*'lar bu metinleri incelerken, benzer kullanımları korumuşlardır. Bir buçuk asırdan daha uzun bir süre faaliyet gösteren *glossator*'lar, Roma hukukunu sistematize etme çabaları çerçevesince, birbirine yakınlık gösteren kavramları kıyaslayarak, aralarındaki fark ve benzerlikleri vurgulamışlar, ana kavramları, ikincil kavramlardan ayırarak, bir sınıflandırma yapmışlardır. Önemli konularda, özet (*summae*) şeklinde ek açıklamalar getirmişler, çeşitli hukuk kurallarının kolay akılda kalabilmesini sağlamak için özlü sözler (*brocardica*)

³⁷ Aytaç, (Tarihi), s. 85; Brundage, J. A. *The Medieval Origins of the Legal Profession: Canonist, Civilians and Courts*, Chicago 2008, s. 235 vd.

³⁸ *Trivium*'da öncelikle Latin dilinin gramerine büyük önem verilirdi. Retorik ve diyalektik ise biraz daha geri planda kalmıştır. *Quadrivium*'da, matematik ve astronomiyi, Kilisenin bayram takvimlerinin hazırlanmasında ihtiyaç duyulurdu. Müzik ise Kilise koroları için önem taşırdı. Bkz. Aytaç K. *Avrupa Eğitim Tarihi*, (Genel), s. 57; Tanilli, S. *Uygurlık Tarihi*, İstanbul 1981; Brundage, s. 235 vd.

³⁹ Leff, G. "The Faculty of Arts", *A History of the University in Europe*, V. I: *Universities in the Middle Ages*, Edt. by H. de Ridder-Symoens, & Rüegg, W. Cambridge 1992, s. 307-335.

⁴⁰ Imerius tarafından kurulan Bologna hukuk okulundan önce hukuk, yedi disiplini temel alan geniş bir eğitimin parçası olarak görülmekteydi. Bu çerçevede, bilimsel özerklikten yoksun olan hukuk eğitimi, retorik, dil bilgisi ve tartışma sanatı (*artes sermocinales*) ile birlikte, *trivium* eğitiminin içinde yer alırdı. Imerius ise, Bologna'da başlı başına bir hukuk okulu açarak, başta hukuk biliminin, dolaylı olarak da Roma hukukunun öne çıkmasını sağlamıştı. Errera, s. 81.

⁴¹ Kantorowicz, H. "The Quaestiones Disputatae of the Glossators", *16 Legal History Review*, I. 1, 1939, s. 2.

yaratmışlar ve bu şekilde o dönemin hukuk eğitiminde olağanüstü bir adım atmışlardır⁴².

Ortaçağ Avrupa'sında, 12. yüzyılda ilk kez üniversitelere ilişkin yasal bir düzenleme yapılarak, verilen eğitime ilişkin kriterler saptanmıştır⁴³.

⁴² Bellomo, s. 79 vd.; Vinogradoff, s. 40; Stein, (History), s. 50.

⁴³ 11 ile 14. yüzyıllar arasında başta İtalya, İngiltere, Fransa, İspanya ve Portekiz olmak üzere, Avrupa'da sanat ve daha üstün disiplinler olarak kabul edilen teoloji, hukuk ve tıp eğitimi vermek için üniversiteler kurulmuştur. İlk üniversiteler, Katedral ve manastır okullarının geliştirilmesi ile ortaya çıkmıştır. Ortaçağ Avrupa'sının üniversitelerinde esas olarak skolastik bir yaklaşım ile eğitim verilmekteydi ve doktor- öğrenci ilişkisi son derece kuvvetli idi. En eski üniversiteler arasında ilk olarak 1088 yılında kurulmuş olan Bologna üniversitesi yer almaktadır. Bundan başka, Paris (1150), Oxford (1167), Modena (1175), Palencia (1208), Cambridge (1209), Salamanca (1218), Montpellier (1220), Padua (1222), Toulouse (1229), Orleans (1235), Siena (1240), Coimbra (1288), Pisa (1343), Prag (1348), Viyana (1365), Heidelberg (1386) Ortaçağ Avrupa'sının önemli üniversiteleri olarak sayılabilir. 1158 yılında İmparator I. Frederick Barbarossa'nın kabul ettiği *Authentica Habita* ve Papa III. Alexander'ın 1179'da yaptığı düzenlemeler, üniversitelerin ve üniversite öğrencilerinin durumunu iyileştirmiştir. Papa III. Alexander, kilise okullarındaki master'ların, öğretmenlik lisansı (*licendi docendi*) verirken herhangi bir ücret talep etmelerini yasaklamıştır. Buna göre master'lar, eğitmeye ehil doktorlara bu lisansı vermek zorundadırlar. Verger, J. "Patterns" *A History of the University in Europe*, V. I: *Universities in the Middle Ages*, Edt. by H. de Ridder-Symoens, & Rüegg, W. Cambridge 1992, s. 35-65. Önceleri Ortaçağ Avrupa'sındaki üniversitelerin günümüz üniversitelerinde olduğu gibi gerçek anlamda birer kampüsleri yoktu. Dersler, kiliseler hatta evler gibi uygun olan farklı alanlarda verilmekteydi. Bu dönemde üniversitelerin fiziksel bir mekân olarak değil de, bir grup kişinin *universitas* biçiminde toplanması olarak anlaşılması söz konusu idi. Kısa bir süre sonra üniversiteler eğitim amaçlarını düzgün bir biçimde yerine getirebilmek için binalar kiralamaya ya da satın almaya başladılar. Verger, (Patterns), s. 47. Ortaçağ Avrupa üniversiteleri, profesörlere kimin ödeme yaptığına göre, üçlü bir sınıflandırmaya tabi tutulmaktaydı. İlk tip üniversiteler, Bologna'da olduğu gibi, öğrencilerin profesörlere kendilerini eğitmeleri için ödeme yaptığı üniversitelerdir. Bu tip üniversitelerde, öğrenciler kendilerine ders veren profesörlere bu hizmetlerinden ötürü, derhal ve doğrudan ödemede bulunurlardı. Paris üniversitesinde olduğu gibi, ikinci tip üniversitelerde, hocaların maaşları kiliseler tarafından ödenirdi. Oxford ve Cambridge ise ağırlıklı olarak devlet ve Kraliyet tarafından desteklenen ve hocaların maaşlarını devletten aldıkları üniversitelere örnek gösterilebilir. Bu yapısal farklılıklar, üniversitelerin karakteristik özelliklerinde de değişikliklerin oluşmasına yol açmıştır. Öğrencilerin, profesörlere ödeme yaptıkları Bologna gibi üniversitelerde, ağırlıklı şekilde öne çıktıkları gözlenmiştir. Daha açık bir ifade ile bu üniversitelerde her şeyi öğrenciler kontrol etmekte ve bu da profesörleri büyük bir baskı altına almaktaydı. Rektörün yanında, öğrenci temsilcileri yer alır ve üniversitenin yönetimi, ders programları, akademik takvim, öğrencilerin kalacakları yer problemleri, adil kira ödenmesi gibi konularda görüş bildirirlerdi. Paris üniversitesinde, üniversiteyi profesörler idare ettiklerinden, söz konusu üniversite, tüm Avrupa'dan başarılı profesörlerin çalışmak istediği bir yer haline gelmişti. Ancak burada da profesörlerin maaşlarının kilise tarafından

*Authentica Habita*⁴⁴ denilen bu yasa İmparator Frederick Barbarossa tarafından hazırlanmış ve hukuk öğrencilerine çeşitli ayrıcalıklar tanınmıştır⁴⁵. 12 yüzyılın başlarında hukuk eğitiminin alınabilmesi

karşılanması, teolojinin çok fazla etkisini hissettirmesine yol açmış, dolayısıyla da profesörlerin seçiminde kilisenin yoğun bir baskısı söz konusu olmuştur. Oysa Bologna'da, öğrenciler daha laik bir ortamın oluşmasını sağladıklarından, temel çalışma alanı, hukuk olarak öne çıkmıştır. Avrupa'da Ortaçağdaki üniversitelere farklı yaşlarda öğrencilerin kabul edilmesi mümkündü. Sanat eğitimi alacak öğrenciler 14 yaşından itibaren Oxford ve Paris üniversitelerine kabul edilebilirken; hukuk eğitimi almak isteyenler 30 yaşından itibaren Bologna üniversitesine girebilirlerdi. Üniversitedeki eğitim hayatları sırasında, evlerinden uzak, ebeveynlerinin kontrolünden çıkmış öğrencilerin kötü alışkanlıkları kapılmaları da sıklıkla karşılaşılan bir durumdu. Ortaçağda öğrenciler derslerini, alkol, kumar ve hayat kadınları ile birlikte olmak için aksattıklarından dolayı eleştirilmişlerdir. Bkz. Evans, G. R. *Law and Theology in the Middle Ages*, London 2002, Part III, section 8. Schwinges, R. C. "Student Education, Student Life" *A History of the University in Europe*, V. I: *Universities in the Middle Ages*, Edt. by H. de Ridder-Symoens, & Rüegg, W. Cambridge 1992, s. 195-242.

⁴⁴ *Authentica Habita* ya da *privilegium scholasticum*, yaklaşık olarak 1155 yılında İmparator I. Frederick Barbarossa tarafından çıkarılmış bir yasadır. Söz konusu yasada, ilk kez üniversitelere ilişkin kurallar, haklar, yetkiler ve ayrıcalıklar düzenlenmiştir. Esasen söz konusu belge, Ortaçağ Avrupa'sının üniversitelerinin tarihini aydınlatır. 11. Yüzyılın ortalarından itibaren, Avrupa'nın her yerinden öğrenciler Bologna'ya Roma hukuku ve Kilise hukuku çalışmaya gelmişler, ancak yabancı olmalarından ötürü, burada hukuki korumadan yoksun kalmışlardır. Karşılaşılan en büyük sıkıntılardan biri, bu yabancı öğrencilere müsaderenin uygulanması gerektiğinde yaşananlardı. *Authentica Habita*, öğrencilere çeşitli haklar ve koruma olanakları sağlamaktaydı. Bunlara örnek olarak: Ruhban sınıfına tanınmış olan çeşitli dokunulmazlıklar, üniversite öğrencilerine de sağlanmaktaydı. Öğrencilere, çalışmalarının amacına uygun olacak şekilde, seyahat etme özgürlüğü sağlanmıştı. Mallarının müsadere edilmesini yasaktı ve en önemlisi de yerel mahkemeler yerine, kendi profesörleri ya da piskopos tarafından yargılanma olanağına sahip kılınmışlardı. Bu belge daha sonra, Papa III. Alexander tarafından onaylanmış ve belgeye verilen önemin bir göstergesi olarak da, Iustinianus'un *Codex*'inin içine dahil edilmiştir. Schwinges, s. 197 vd.; Winroth, A. *The Teaching of Law in the Twelfth Century*, s. 9.

<https://classes.v2.yale.edu/access/content/user/haw6/Law/Winroth%20Teaching%20of%20law%20published.doc>

⁴⁵ Daha sonra bu düzenleme, *Codex* 4.13.5'e dahil edilmiştir. Aslında böyle bir düzenlemeye ne kadar gereksinim olduğu da tartışmalıdır. Çünkü İmparator I. Frederick Barbarossa'nın söz konusu kanunu çıkardığında Bologna'daki hukuk okulunun öğrencileri sayıca çok fazla değildi. Üstelik o dönemde, başkaca hukuk okullarının bulunmadığı bilinmektedir. Belki de, bu düzenlemenin altında yatan amaç, öğrencilerin sayısını arttırmak ve onları hukuk öğrenmeye teşvik etmek olabilir. Odofredus, 10000 adet öğrencinin bulunduğu şeklinde yabana atılmayacak bir iddiada bulunmuş olsa da, bunun doğru olmadığı, hatta bu rakamın onda birinin bile öğrenci sayısı için abartılı olduğu düşünülmektedir. Robinson& Fergus& Gordon, s. 56. Öğrencilere piskoposun yasal koruması tanınmıştı. Kendi profesörleri ya da piskopos tarafından yargılanma olanağı, öğrenciler açısından büyük bir ayrıcalıktı. İşledikleri iddia edilen suçlar için, kilise mahkemelerinde yargılanmaları onları, dövülme gibi bedensel cezalardan muaf kılmıştır. Bu da zamanla, üniversite öğrencilerinin kötüye kul-

için, tıp ve teolojide alanlarında olduğu gibi, öncelikle güzel sanatlar alanında eğitimin tamamlanmış olması şartı aranmaktaydı⁴⁶. 1158 yılında Bologna'da çıkarılan kanuna göre ise, beş yıllık hukuk eğitimini tamamlamamış kişiler, hakimlik ya da hukuki danışmanlık yapamazlardı⁴⁷. Bu dönemde hukuk eğitiminde etkin olan belli başlı isimler olarak, Vacarius, Rogerius, Placentinus, John Bassianus sayılabilir. Bu hukukçuların hepsi Bulgarus'un öğrencileridir. Bu da Bulgarus'un hukuk okulunun başı olarak düşünülmesine yol açabilir⁴⁸.

Glossator'ların hukuk eğitiminin değişmesine yol açan faaliyetlerinin başında, Bologna dışındaki şehirlere seyahat ederek, Avrupa'nın farklı şehirlerinde hukuk okulları açmaları ve buralarda Roma hukuku eğitimi vermiş olmaları gelir⁴⁹. Örneğin Vacarius İngiltere'ye gitmiş ve büyük olasılıkla Canterbury'de Roma hukuku öğretmiştir. 1170'li

landıkları bir ayrıcalık haline dönüşmüştür. Öğrenciler kilise mahkemelerinde yargılanmayan suçları rahatlıkla işler hale gelmişlerdir. Alkolü fazlasıyla tüketen öğrenciler, hırsızlık, tecavüz ve hatta cinayet suçlarına bile karışmışlardır. Öğrencilerin ruhban sınıfı mensubu şeklinde bir statüye sahip olarak kabul edilmelerine bağlı bir diğer netice ise, kadınların bu statüde olmaları olanaksız olduğundan, kadınların üniversitelere kabul edilmemeleriydi. Bkz. Evans, part III, section 10; Schwinges, s. 198 vd.

⁴⁶ Üniversitelerdeki sanat eğitimi altı yıl sürmekteydi ve dersler genellikle sabah 5 ya da 6'da başlardı. Bu eğitimi tamamlayanlardan dileyenler hukuk, tıp veya teoloji okumaya devam ederlerdi. Bu okullardan birine girip, doktorasını da tamamlayarak mezun olmak isteyen bir kişinin en az 12 yıl üniversitede eğitim görmesi gerekirdi. Schwinges, s. 200.

⁴⁷ Lisans diplomasının alınabilmesi için beş yıllık hukuk eğitiminin tamamlanmış olması gerekmektedir. Doktor ünvanının alınabilmesi için ise, bu beş yıllık eğitimin üzerine, üç yıllık eğitimin daha başarılması şartı aranırdı. Garcia y Garcia, A. "The Faculties of Law" *A History of the University in Europe, V. I: Universities in the Middle Ages*, Edt. by H. de Ridder-Symoens, & Rüegg, W. Cambridge 1992, s. 388-407.

⁴⁸ Vacarius, Rogerius ve Placentinus, adaletin sağlanmasını, hakkaniyet kavramının her alanda etkin olmasını amaçlayan, *Gosian*'lardandı. *Gosian*'lar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Taylor, S. L. "Law in Literature and Society", *Handbook of Medieval Culture*, V. II, Berlin 2015, s. 843.

⁴⁹ Ortaçağ Avrupa üniversitelerinde profesörlerin ve öğrencilerin seyahat edip, farklı üniversitelerde bulunmaları sıklıkla karşılaşılan bir durumdu. Üniversiteler arasında en iyi ve en popüler profesörleri bulundurmak konusunda ciddi bir rekabet bulunmaktaydı. Bu anlamda, üniversitelerdeki eğitimin pazarlanması söz konusu olmaktadır. Üniversiteler, hocalarının listelerini yayınlayarak, kendi enstitütülerine mümkün olan en fazla öğrenciyi çekmeye çalışırlardı. Peter Abelard'ın öğrencileri onunla birlikte Melun, Corbeil ve Paris üniversitelerine gitmişlerdir. Bu, popüler profesörlerin, kendileriyle birlikte öğrencilerini de yeni üniversitelere taşıdıklarının göstergesidir. Kittleson, J. M. *Rebirth, Reform and Resilience: Universities in Transition 1300-1700*, Columbus 1984, s. 164 vd.; Verger, (Teachers), s. 144-168.

yıllarda yazıldığı tahmin edilen, *Liber Pauperum* - fakir insanların kitabı adlı eseri, *Codex* ve *Digesta* metinlerini birleştiren ilk çalışma olarak değerlendirilmektedir⁵⁰. Rogerus ise, Roma hukuku çalışmalarını, Montpellier şehrine taşımıştır⁵¹. Placentinus da, birkaç yıl Mantua'da çalıştıktan sonra, 1170'lerde Montpellier'e geçmiştir. Bu bakımdan da, Montpellier Bologna kadar olmasa da, özel hukuk alanında önemli çalışmaların yapıldığı bir merkez haline gelmiştir. Bulgarus'un çok sıkı bir takipçisi olan ve *Corpus Iuris Civilis* metnlerinin özünde en az değişikliğe yol açacak şekilde çalışılmasını savunan John Bassianus, Bologna'da kalmıştır. Placentinus'un öğrencisi olan Medicina'lı Pillius ise, Modena'ya giderek, orada hukuk eğitimi vermiştir⁵². 1230'lu yıllarda artık Mantua, Piacenza, Modena, Parma, Padua, Vercelli⁵³ önemli hukuk okullarının merkezleri olmuşlardır⁵⁴.

1219 yılından itibaren, Bologna üniversitesindeki öğrencilerin mezun olabilmeleri için, Papa III Honorius tarafından düzenlenmiş ve üniversite öğrencilerini mezun etmeye yetkili olan Bologna baş diyakozu tarafından yürürlüğe sokulan kural çerçevesince, belirli bir sözlü sınavdan geçmeleri zorunlu hale gelmiştir⁵⁵.

Ortaçağ Avrupa üniversitelerinde *glossator*'ların faaliyetleri sonucunda, hukuk eğitiminde Roma hukukunun çok ciddi biçimde ağırlığı hissedilirken, bunun aksine gelişmeler de yaşanmıştır. Roma hukuku,

⁵⁰ Stein, P. *Introduction to the Teaching of Roman Law in England around 1200*, Selden Society, Supp Series, 8, 1990, s. 29 vd. (Introduction).

⁵¹ Rogerus'un Montpellier'e gitmiş olması, Rogerus tarafından yazılmış olan *Codex* hakkındaki ilk *summa*'nın yaklaşık olarak 1170'lerde Provens lehçesine çevrilmiş olmasını açıklamaktadır. "Lo codi" olarak tanınan Rogerus, güney Fransa'da uzun ve etkin bir hayat sürmüştür. Vinogradoff, s. 67; Kittleson, s. 165.

⁵² Bellomo, s 124; Garcia y Garcia, s. 399.

⁵³ Ünlü *glossator* Bobbio'lu Hubert da Vercelli üniversitesinde çalışmıştır. Blockmans, W. & Hoppenbrouwers, P. *Introduction to Medieval Europe, 300-1500*, 2. Edt. New York 2014, s. 279.

⁵⁴ Ullmann, W. *Medieval Political Thought*, Oxford 1965, s. 115; Marenbon, s. 310.

⁵⁵ Bologna üniversitesi *glossator*'larından James Balduini ve Accursius'un bu sınavlarda öğrencilere karşı (çok da nazik olmayan) tutumlarına ilişkin çeşitli hikâyeler bulunmaktadır. Garcia y Garcia, s. 400; Pennington, K. *The Prince and the Law, 1200-1600, Sovereignty and Rights in the Western Legal Tradition*, California 1993, s. 24.

Montpellier üniversitesinde öğretilirken⁵⁶, 1219 yılında, Paris üniversitesinde, 1234 yılında ise İngiltere'de yasaklanmıştır. Valence'da ise, Roma hukuku eğitiminin verildiği düşünülmektedir. 1124'de İmparator II. Frederick Napoli'de, 1244 ya da 1245'te Papa IV. Innocent Roma'da, *Studium Generale* denilen üniversiteleri kurarak Roma hukuku eğitimini desteklemişler ve önemli *glossator*'lar buralarda ders vermişlerdir⁵⁷.

C. ORTAÇAĞ AVRUPA TOPLUMU ÜZERİNDEKİ ETKİLERİ

Glossator'lar, yaşadıkları toplumdaki kopuk olmamışlar ve o dönemin siyasi gelişmelerinde etkin rol oynamışlardır. Toplumun aydın kesimi olarak, önemli olaylarda görüşlerini açıklamaktan çekinmemişlerdir. Dolayısıyla da, üniversitelerin dışında da, kamu yaşamının şekillenmesinde etkileri olmuştur. Zaten başlı başına hukuk alanındaki faaliyetleri, Avrupa toplumu üzerinde ne denli büyük etkileri olduğunun göstergesidir. Bunun yanı sıra, *glossator*'ların farklı görevlerle gündeme gelmeleri de söz konusu olmuştur. Çalışmamızda, bunlardan sadece birkaçı üzerinde durulacaktır. Doğal olarak, hepsini dile getirebilmek mümkün değildir.

Yukarıda da değinildiği üzere, Bologna hukuk okulunun kurucusu olan Irnerius, hakim danışmanı ve Kontes Matilda'nın ölümünden sonra, İmparator 5. Henry'nin elçisi olarak görev yapmıştır. 1118 yılında, Roma'da İmparatorluğun çıkarları için, papa karşısı çeşitli faaliyetlerde bulunmuştur⁵⁸. 12. yüzyılda İmparatorluğun İtalyan şehir devletleri üzerindeki yetkilerinin genişletilmesi ve İmparatorluk memurlarının

⁵⁶ Valence üniversitesinde, Roma hukukuna göre bir eğitim verildiği düşünülmektedir. Blockmans & Hoppenbrouwers, s. 281; Garcia y Garcia, s. 394.

⁵⁷ *Studium generale* denilen üniversiteler, esas olarak yüksek öğrenimin temelini atıldığı kurumlardır. Ortaçağ üniversitelerinin geleneksel karşılığı *studium generale* idi. Bu üniversitelerde birden fazla fakülte bulunmaktaydı ve döneminin başarılı profesörleri burada çalışırlardı. Örneğin Napoli'deki *Studium generale*'de, bir süre Roffredus çalışmış, ancak sonra yaşamının son otuz yılını memleketi olan Benevento'da geçirmiştir. Blockmans & Hoppenbrouwers, s. 282; Verger, (Patterns), s. 37; Vinogradoff, s. 41. 13. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Perugia, Pisa, Siena üniversitelerinde Roma hukuku eğitimi verilmekteydi. Karadeniz-Çelebicin, Ö. *Roma Hukuku, Tarihi Giriş, Kaynaklar, Genel Kavramlar, Kişiler Hukukui Hakların Korunması*, 15. Basım Anlara 2012, s. 90.

⁵⁸ Reynolds, s. 147.

kontrol güçlerinin arttırılması hususlarında, İmparator I. Frederick Barbarossa ile İtalyan şehir devletleri uyuşmazlık içinde idi. Dört doktor, 1158 yılında düzenlenmiş olan Roncaglia Diyetinde, İmparator Frederick Barbarossa yanlısı oldukları yönünde görüş bildirmişlerdir⁵⁹. Aslında o dönemin siyasi yapısını derinden etkileyen bu kadar önemli bir olayda, adeta bir karar mekanizması olarak dört doktorun görevlendirilmesi dahi, *glossator*'lara toplumda ne kadar büyük değer verildiğinin bir göstergesidir⁶⁰. Ancak, her ne kadar İmparator yanlısı olsalar da, İmparator'un şehir devletleri üzerindeki otoritesinin miktarı konusunda, dört doktorun görüşler ile İmparatorun görüşleri aynı değildi. Doğal olarak *glossator*'ların arasında da farklı düşünenler bulunmaktaydı⁶¹.

⁵⁹ Roncaglia Diyeti 1158 yılında Piacenza yakınlarında, asiller ve Kutsal Roma İmparatorluğunun din adamları ve on dört Lombardiya şehrinin her birinin yöneticilerinden oluşan bir heyet tarafından gerçekleştirilmiştir. Söz konusu heyetin imzaladığı bu anlaşma ile İtalyan şehir devletleri, İmparatora bağlılıklarını sunmakta ve ona biat etmekteydiler. Roncaglia Diyeti ile tarafların hak ve yetkilerinin kapsamının belirlenmesi, Bologna'lı dört doktora bırakılmıştır. Dört doktor, İmparatorluk yetkilerinin ilahî kaynaklı olduğunu belirterek, İmparatorun başta vergi alanında olmak üzere, şehir devletleri üzerindeki yetkilerinin arttırılması gerektiği yönünde görüş bildirmişlerdir. Ancak zaman içinde, Lombardiya şehirleri, Roncaglia Diyetinin hükümlerinden memnuniyetsizliklerini ifade etmeye başlamışlardır. Bu da, askeri çatışmaları zorunlu hale getirmiştir. İmparator Frederick Barbarossa'nın kuvvetleri, Roncaglia Diyetine dayanarak, güçlü bir şehir devleti olan Milano'ya saldırmış ve burayı 1162 yılında ele geçirmiştir. Lombardiya şehirleri, Milano'nun kaybından sonra birlik olmanın önemini anlayarak, İmparatora karşı işbirliği yapmışlar ve 1176 yılında Legnano savaşında İmparator Frederick Barbarossa'yı yenmeyi başarmışlardır. Aslında Roncaglia Diyetinin getirdiği esas başarı, imparatorun Papalığa karşı kazandığı zaferdir. https://en.wikipedia.org/wiki/Diet_of_Roncaglia

⁶⁰ Bellomo, s.77; Stein, (History), s. 48.

⁶¹ İmparator ile dört doktor arasında, yetkinin miktarı hususunda yaşanan çekişmelere dair çeşitli hikâyeler anlatılmaktadır. İmparator Fredick, Bulgarus ve Martinus at arabasında gezinti yaparken, İmparator şöyle bir soru yöneltir: "Ben hukuk kurallarına göre, dünyanın efendisi (*dominus mundi*) miyim?" Bulgarus, "İmparatorluk ünvanı olan *dominus mundi*, insanların sahibi değil, insanların efendisi anlamına gelir, bu efendilik özel mülkiyet üzerinde geçerli değildir" şeklinde yanıt verirken, Martinus, İmparatorun her alanda tam yetki sahibi olması gerektiği, çünkü onun dünyanın efendisi olduğu şeklinde bir yanıt vermiştir. Bunun üzerine İmparator, at arabasından inip, atını Martinus'a hediye etmiş, Bulgarus'a ise hiçbir şey vermemiştir. Böyle bir ödüllendirme halk arasında, "Bulgarus doğruyu söyledi ama atı Martinus aldı" (*Bulgarus dixit (a) equum sed Martinus habuit equum*) şeklinde yankılanmıştır. Bulgarus, İmparatorun Martinus'un yanıtından yana tercihini kullanmasına ise, "Adaleti tercih ettim diye bir at kaybettim ve bu hiç de adil değil" şeklinde karşılımıştır. Pennington, s. 16. *Glossator*'lar arasında bu konu hakkında farklı görüşlerin bulunduğu bir diğer örnek ise, Placentinus'dur. Placentinus daima İtalyan şehir devletlerinin lehine görüş açıklamıştır. Pennington, s. 17.

Glossator'ların siyasi alandaki rolleri bununla sınırlı değildir. Accursius ve John Bassianus, feodal yapı hakkında önemli çalışmalar yapmışlardır. Bulgarus, yukarı da değinildiği üzere, İmparator ile birlikte çalışmış, kendisinin yargılama hukuku alanındaki eserleri kilise mahkemelerinde kullanılmıştır⁶². Placentinus'un en ünlü öğrencisi olan Pillius avukat olarak çalışmış ve sahip olduğu geniş tecrübe sonucunda, feodal hukuk hakkında önemli yorumlarda bulunabilmiştir. Pillius, kilise mahkemelerinde de görev almıştır. 1187 ve 1205 yıllarında Canterbury başpiskoposluğunun avukatlığını yapmış ve Kral John'a karşı başpiskoposluğu savunmuştur⁶³.

Hugo hakimlik görevinin yanı sıra Roma'da, Floransa'da ve Reggio'da, Bologna elçisi olarak çalışmıştır. Hem John Bassianus, hem de Placentinus'un öğrencisi olan Charles de Tocco, Salerno'da hakim olabilmek için, Bologna'daki profesörlüğü bırakmıştır. Salerno'da *Lombarda* adlı eserini hazırlamıştır. James Balduini, Azo'nun öğrencisi olmakla birlikte, Gosian yaklaşımını benimsemiştir. Balduini, 1229'da Genova *podestà*'sı olmuş ve bu sırada şehrin hukukunu gözden geçirmiştir. Ayrıca kendisi, Bologna şehir konseyinin de bir üyesi idi. IX. Louis'in annesi Fransa kraliçesi iken, bir *glossator* olan Bobbio'lu Hubert'i kraliyet danışmanı olarak görevlendirmiştir. Hubert avukatlık mesleğine ilişkin hususları açıklayan bir el kitabı yazmıştır. Benzer şekilde Benevento'lu Roffredus, hem imparatorluk, hem de kilise mahkemelerinde avukatlık yaparak, çok büyük bir ün kazanmıştır. Yargılama alanındaki çalışmalarına, *mahkemelerde kullanılmıştır*⁶⁴.

Şunu da belirtmek gerekir ki, Hristiyanlığın, daha doğrusu kilisenin son derece yoğun baskısının olduğu bu dönemlerde, *glossator*'lar, Roma hukukunun yanı sıra kilise hukuku alanında da önemli çalışmalar yaparak, Ortaçağ Avrupa'sında kilisenin özellikle hukuk alanındaki etkisini

⁶² İmparator Frederick Barbarossa dört doktora, çeşitli kereler davaları görmek üzere hakim olarak da görevlendirmiştir. Örneğin Hugo'nun birden çok kere hakimlik yaptığı bilinmektedir. Robinson & Fergus & Gordon, s. 56.

⁶³ Ayrıntılı bilgi için bkz. Crosby, E. U. *Bishop and Chapter in Twelfth-Century England: A Study of the "Mensa Episcopalis"*, Cambridge 1994, s. 101 vd.

⁶⁴ Robinson & Fergus & Gordon, s. 56; Ullman, s. 115; Carlyle R. W. & Carlyle A. J. *A History of Mediaeval Political Thought in the West*, V. 3, *Political Theory from the Tenth Century to the Thirteenth*, Edinburgh 1950, s. 173.

nispeten değiştirecek adımlar atmışlar, bu şekilde de, Avrupa tarihi açısından önemli bir rol oynamışlardır⁶⁵.

II. GLOSSA'LARIN ORTAYA ÇIKIŞI VE ÖZELLİKLERİ

Glossator'lara bu adın verilmiş olmasının nedeni, en karakteristik çalışmaları olan Klâsik hukuk dönemi metinlerinin satır aralıklarına konu ile ilgili açıklamalar getirmeleridir. Bu açıklamalar, sayfanın başında ya da altında ya da satırların arasında olabilirdi. Dolayısıyla *glossa*'ların ortaya çıkışı, *Corpus Iuris Civilis*'in sayfa başlarına, sayfa altlarına ya da satır aralarına yazılmış açıklamalar şeklinde olmuştur. *Glossa*, tek bir kelime ya da bir paragrafın tamamı hakkında olabilirdi. Bazı *glossa*'lar, daha genişletilmiş biçimiyle derlenmiş halde (*apparatus*) ya da *Corpus*'un tamamı hakkında olabilirdi⁶⁶. *Glossator*'lar yazılı olarak yaptıkları yorumların yanı sıra, derslerde sözlü olarak da, önemli açıklamalarda bulunmuşlardır. Bu açıklamaların, öğrenciler tarafından not edilmesi, Roma Klâsik hukuk dönem metinlerinin revize edilmesi ve Roma hukukunun dirilmesinde etkili olmuştur⁶⁷.

Buna göre, *glossa*'ların, ortaya çıkışını kısaca şöyle açıklayabiliriz: Öncelikle *glossator*, *Corpus Iuris Civilis*'in belli bir bölümünü, (örneğin *Institutiones* veya *Digesta*) ele alırlardı⁶⁸. Bölümlerdeki metinler ise,

⁶⁵ *Glossator*'lar, Ortaçağın kilise hukukuna dair metinler hakkında da açıklamalar getirmişlerdir. Bunlara örnek olarak, yaklaşık 1140 yıllarında hazırlanmış olan *Decretum Gratiani*, 1234 tarihli IX. Gregory tarafından hazırlatılan *Liber Extra*, VIII Boniface'nin 1298 tarihli *Liber Sextus*'u verilebilir. İlerleyen zamanlarda, daha dar kapsamlı olarak hazırlanmış Papalık emirnameleri, Papalık delegelerine mektup formatındaki yollanmış hükümler hakkında açıklamalar bulunmaktadır. Örneğin 1215 tarihli Dördüncü Lateran Konseyinin kararları hakkında *glossa*'lar bulunmaktadır. Winroth, s. 80.

⁶⁶ *Apparatus* yani derleme şeklinde açıklamaların en ünlüsü ise Accursius'un *Derlemesidir*. Söz konusu derleme 13. yüzyılın ortalarında *glossator*'ların isminin büyük bir ün kazanmasını sağlamıştır. Robinson & Fergus & Gordon, s. 46.

⁶⁷ Kelly, J. M. *A Shorty History of Western Legal Theory*, Oxford 1992, s. 117; Karadeniz-Çelebican, s. 90; Tahiroğlu/Erdoğan, s. 83.

⁶⁸ *Glossator*'ların hukuk okullarında, hukuku öğretme metotlarını en ayrıntılı biçimde Odofredus ortaya koymuştur. Odofredus, Ostia- İtalya'da doğup, 3 Aralık 1265 yılında Bologna'da ölmüş olan önemli bir Roma hukukçusudur. Odofredus, Bologna'da Jacobus Balduinus ve Franciscus Accursius'dan hukuk eğitimi almış, hem İtalya'da, hem de Fransa'da avukatlık yapmış ve daha sonra 1228'de, Bologna'da hukuk profesörü olmuştur. İsmi hala anılmasını sağlayan ise, Roma hukukuna dair olan şerhleridir (*Lecturae in Codicem*, *Lecturae in Digestum Vetus*, *Summa de libellis formandis*, *Lecturae in Tres Libros*, *Lecturae in Digestum Novum*). Bu şerhler, 12. ve 13. yüzyılda başta İtalya olmak üzere,

Iustinianus'un görevlendirdiği hukukçuların *Corpus Iuris Civilis*'in derlenmesi sırasında yaptıkları sıralamaya göre incelenirdi. *Glossator*'ların ilk adımları, kitaplar ile başlıkların birbirleriyle nasıl uyduğunu ve yapılan sıralamada ne sebeple birinin diğerini izlediğini açıklamak idi. Daha sonra genellikle yapılan, sırasıyla tek tek her bir metin hakkında yorumlarda bulunmaktı. *Glossator*'lar bu yorumlamalara, Klâsik hukuk dönemi metinlerinde değinilmiş olan gerçek olayların dayandırıldığı hukuki ilkeleri açıklayarak başlardı⁶⁹. Daha sonra metni okur ve buradaki yorumlama veya farklı okumalar sırasında ortaya çıkan ve değerlendirilmesi gereken tüm dil bilgisel ve tümce bilimsel problemleri çözmeye çalışırlardı. *Glossator*'lar yaptıkları açıklamaların tam anlamıyla doyurucu olabilmesi için, inceledikleri metin ile paralellik gösteren (*similia*) ve karşıtlık içinde olan, çelişen (*contraria*) metinleri de incelerlerdi⁷⁰. Örneğin, belirli bir duruma bir metinde ne şekilde yaklaşıldığını gösterir, daha sonra da, aynı durumun bir başka metinde nasıl çözüldüğünü anlatarak (*distinctio*), farklılıkları vurgularlardı⁷¹. *Glossator*'lar tartıştıkları konuyu en iyi biçimde anlatabilmek için, konu ile ilgili farklı görüşlerin tümünü vurguladıkları gibi⁷², metnin genel kural olarak, örneğin mahkemelerde nasıl ispat aracı olarak kullanıldığını da gösterirlerdi⁷³. Metin tüm ayrıntıları ile ele alındıktan sonra, *glossator*'lar öğrencilerine, metinden çıkarılan sorular yöneltirlerdi (*quaestiones*)⁷⁴. Aslında, *glossator*'ların hukuku öğretme metotlarından

Avrupa'daki hukuka dair çok önemli bilgiler vermektedir. Odofredus, doktorluğu sırasında kullandığı ifadelerle de öne çıkmayı başarmıştır: "Herkes, bilmek ister fakat kimse bilginin bedelini öğrenmek istemez". Kantorowicz, s. 25.

⁶⁹ Kantorowicz & Buckland, s. 31.

⁷⁰ Robinson & Fergus & Gordon, s. 47.

⁷¹ Bkz. Diğer literatür çeşitleri başlığı.

⁷² Örneğin, çeşitli durumlarda susma, kabul etme anlamına gelirken, diğer bazı durumlarda ise, susan kişinin rıza gösterdiği düşünülemez. Susarak, bir şeyin olmasına izin vermek, rıza anlamına gelebilir. Bir kişinin, üçüncü bir kişinin kendisinin kefil olarak hareket etmesine sessiz kalması, bunu kabul ettiği şeklinde yorumlanır. Ancak bir kişinin, üçüncü bir kişinin kendi malını satmasına sessiz kalması, bu eylemden haberdar olmadığı şeklinde yorumlanmalıdır. Robinson & Fergus & Gordon, s. 46.

⁷³ *Glossator*'lar açıkladıkları metinlerdeki, önemli kısımları ve varsa ihtiva ettikleri genel hukuk kurallarını dikkate değer noktalar olmaları nedeniyle *notabilia* şeklinde düzenleyerek, özellikle bu kısımlara dikkat çekerlerdi. Robinson & Fergus & Gordon, s. 47.

⁷⁴ *Glossator* ve öğrencileri bu soruları, ders sırasında tartışabilecekleri gibi, Azo'nun hocası olan Johannes Bassianus'un da yaptığı gibi, ders dışında ayrı toplantılarda da (ki bu top-

en can alıcısı da, bu soruların tartışıldığı son kısım olarak düşünülebilir. Çünkü burada yapılan tartışmalar ve bulunan çözümler, hiçbir metinde yer almayan, yeni bilgiler ve görüşler niteliğindedir. Üstelik çeşitli Klâsik hukuk dönemi metinleri, açıkladıkları olaylara ilişkin net bir çözüm getirmemiş iken, derslerde *glossator*'ların denetimdeki hukuk öğrencileri, sorulara açık çözümler getirmekte idiler⁷⁵. Bu şekilde çözümlere ulaşılması, Roma hukukunun dirilmesi, *Corpus Iuris Civilis*'teki materyallerin ciddi biçimde kullanılması ve revize edilmesi anlamına gelmektedir⁷⁶.

Yalnız her bir metnin bu yöntemlerle ele alındığını, bu kadar ayrıntılı biçimde incelendiğini düşünmek doğru değildir. Bazı doktorlar hakkında, çok ayrıntılı açıklamalar yapmadıklarına dair eleştiriler bulunduğu gibi, çeşitli metinlerde, üzerinde tartışılacak fazla husus bulunmadığından, kapsamlı çalışmaların yapılabilmesi fiilen mümkün olmamaktaydı. Bu çeşit metinler hakkında genellikle izlenen metot, öğrencilerin kendi kendilerine bunları okuyup, çalışmalarını şeklindeki ödevlerin verilmesi idi⁷⁷.

A. GLOSSA ve APPARATUS

Glossator'ların hukuku öğretme faaliyetlerinin sonuçları olarak, ortaya çıkan en önemli araçlardan biri *glossa* denilen notlardır. *Glossator*'ların *Corpus Iuris Civilis*'teki hukuk metinlerine dair yorumlarını yazıya dökmeleri, zaman içinde *apparatus* denilen derlemelerin ortaya

lantılar çoğunlukla akşamları ya da Cumartesi sabahları gerçekleşmekteydi) çözümleyebilirlerdi. Kantorowicz, s. 29.

⁷⁵ Kantorowicz & Buckland, s. 14.

⁷⁶ *Glossator*'ların faaliyetlerinin Roma hukuku açısından önemi yadsınmaz. Bu çerçevede, orijinal metinlerdeki görüşler, yeni farklı yaklaşımlara tabi kılınmış ve Roma hukukunun gelişmesi sağlanmıştır. Kantorowicz, s. 40.

⁷⁷ Kantorowicz & Buckland, s. 15; Görüldüğü üzere, *glossator*'ların ortaçağda, hukuk eğitiminde kullandıkları metotlar, esas itibarı ile günümüzde kullanılan eğitim metotlarından çok da farklı değildir. Yalnız şu hususu da belirtmek gerekir ki, zaman geçtikçe, *glossator*'ların hukuku öğretme metotlarında ciddi değişiklikler yaşanmış, bu da doğal olarak, *glossator*'larca ortaya konan literatürde farklılıklara yol açmıştır. Azo'nun *Codex* hakkındaki çalışmalarında, tartışmalı konulara dair açıklamaları, eskiden olduğu gibi, sayfanın sonunda değil, tartışmalı konunun bulunduğu yerin hemen yanına iliştilmiş şekildedir. Ancak Odofredus ya da James Balduini gibi *glossator*'lar eski geleneğe bağlı kalarak, 13. Yüzyıl boyunca açıklamaları sayfa sonunda tutmuşlardır. Robinson & Fergus & Gordon, s. 48.

çıkmasını sağlamıştır⁷⁸. *Glossa*'nın *apparatus* olarak nitelendirilebilecek karakteristik özellikleri kazandığının, belli bir yoğunluğa ulaştığının değerlendirilmesi oldukça zordur⁷⁹. Kronolojik olarak bakıldığında, doğal olarak *glossa*, *apparatus*'tan daha eski olmakla birlikte, *apparatus*'un geçmişi de yeni değildir. İlk *apparatus*'un Bulgarus tarafından hazırlandığı düşünülmektedir⁸⁰. Bu *apparatus*, *Digesta*'nın son başlığı olan *De regulis iuris* (D. 50.17) hakkındadır. Genellikle bu derlemenin, Bologna üniversitesinin en iyi ürünlerinden biri olduğu kabul edilmektedir⁸¹.

12. yüzyıldan önce hazırlanmış olan *apparatus*'lardan elimize ulaşabilmeyi başaranlar, ilgili oldukları Klâsik hukuk dönemi metinlerinin tartışıldığı veya açıklandığı, dolayısıyla da yukarıda açıklanan farklı aşamaların nasıl gerçekleştiğini gözler önüne serecek nitelikte olanlardır⁸². Ancak bunlarda genellikle, *quaestiones* kısmı yer almamaktadır. *Quaestiones* yani soruların tartışılıp, çözümlerin üretildiği kısım, *glossator*'ların literatürüne 12. yüzyılın sonlarından itibaren girmeye başlamış ve çoğunlukla ayrı basım olarak hazırlanmıştır⁸³. 12. yüzyıl *apparatus*'u-

⁷⁸ *Apparatus*, esas olarak ders notlarından daha farklıdır. *Glossator*'ların ders notları hazırlamaları *apparatus*'dan daha sonra gerçekleşmiştir. Ders notları Johannes Bassianus'a kadar uzanmakla birlikte, *apparatus* kadar eski değildir. Kantorowicz & Buckland, s. 19.

⁷⁹ Böyle bir değerlendirme için terminolojik incelemenin yapılması gerekmektedir. Örneğin Martinus, *Digesta*'yı o kadar geniş ve ayrıntılı *glossa*'lar ile açıklamıştır ki, bu *glossa*'lar *Digestum novum* adıyla, kolaylıkla *Corpus Iuris Civilis*'in *Digesta* kısmının *apparatus*'u olarak kabul edilmiştir. Ancak örneğin Rogerius ve Placentinus'un *glossa*'ları el yazmaları şeklinde muhafaza edilmekle birlikte, bunlar *apparatus* vasfına ulaşmamıştır. Dondorp H. & Schrage E. J. H. "The Sources of Medieval Learned Law", *The Creation of the Ius Commune: From Casus to Regula*, Edt. by J. W. Cairns & P. J. du Plessis, Edinburgh 2010, s. 24.

⁸⁰ 19. yüzyılın büyük Alman Roma hukukçusu Savigny ise, Irnerius ve onu takip eden dört doktor olarak adlandırılan Jacopus, Hugo, Martinus ve Bulgarus'un çalışmalarının daha ileri tarihli yorumlarla kıyaslandığında nispeten basit kaldığından, ilk *apparatus*'un Azo tarafından hazırlandığını kabul etmektedir. Üstelik Azo'dan önceki çalışmaların *Corpus Iuris Civilis*'in sadece belirli bir kısmı ile ilgili olması doğal karşılanabilir niteliktedir. Kantorowicz & Buckland, s. 215.

⁸¹ Bulgarus'un bu *apparatus*'u, 1856 yılında, Beckhaus tarafından düzenlenip, Placentinus'un eklemeleri de katılarak yayınlanmıştır. Pennington, s. 51.

⁸² Zaman içinde, *glossa*'ların, ek kısımlar ile genişlemesi, *apparatus*'un niteliğinde de değişikliklere yol açmıştır. Artık *glossa*'ların daha geniş konularda hazırlanmış olmalarından dolayı, bazı noktalarda tutarsızlaşması sıklıkla karşılaşılan bir durumdur. Üstelik *apparatus*'da bulunan gelişmiş içindikiler kısmı sayesinde aranan bir konunun bulunması daha kolay olmaktadır. Robinson & Ferguson & Gordon, s. 50.

⁸³ Daha ilerleyen zamanlarda ise, *quaestiones*, Klâsik hukuk dönemi metinlerinde çözüme ulaştırılmamış, *glossa* şeklinde hazırlanmış sorular ve bunlara önerilen çözümler halini

na örnek olarak Bulgarus'un öğrencisi Johannes Bassianus tarafından hazırlanan ve *Institutiones*, *Digesta* ve *Codex* hakkında açıklanmaların derlendiği *apparatus*'u gösterebiliriz⁸⁴.

Institutiones, *Digesta* ve *Codex*'in tamamını inceleyen *apparatus*'lardan, *Glossa Ordinaria*'dan daha önce hazırlanıp, elimize ulaşabilmeyi başaran tek *apparatus*, Hugo Grotius'un *Tres Libri* (*Codex*'in 10-11 ve 12. kitapları hakkındaki) çalışmasıdır⁸⁵. Yukarıda da değinildiği üzere, *apparatus*'lar içinde en önemlisi Accursius tarafından hazırlanmış olan *Glossa Ordinaria*'dır⁸⁶. *Glossa Ordinaria*, tüm *Corpus Iuris Civilis* hakkında olup, toplamda 96.940 adet *glossa*'dan oluşur. Hukuk okullarında kullanılan orijinal *Corpus Iuris Civilis* el yazmalarına eklenmiş olması nedeniyle, çok büyük önem kazanmıştır. Bunlardan 1200 tanesi günümüze ulaşmıştır. 16. ve 17. yüzyıllarda pek çok kereler basılmış, kendinden önceki *glossa*'ları toplaması nedeniyle geçmişe, kendinden sonraki dönemlerin hukuk sistemine şekil vermesi nedeniyle de geleceğe ışık tutabilmiş bir çalışmadır⁸⁷.

Genel olarak *glossa*'lar, ilgili oldukları metinlerin konuları hakkındaki, kırmızı harflerle yazılmış olan başlıklara ilişkin bir giriş yapan *introductiones titulorum* kısmı ile başlardı. Bu giriş kısımları, başlıktaki terimleri ve genel konuyu ortaya koyar ve hatta bazı hallerde, tartışmalara da yol açabilirdi⁸⁸. Giriş kısmını okumak, *glossa*'ları anlamak bakımından büyük önem taşımaktaydı. Bazı metinler, ancak girişin okunması ile anlam ifade ederdi⁸⁹.

Glossa'lar, ilgili oldukları metinlerdeki, hem kararların gerekçeleri ya da ilgili noktalara atıf yapılması gibi hukuki konulara dair, hem de farklı yorumlar veya anlaşılması güç kelimelerin açıklanması gibi dil

almıştır. Zorluk derecelerine göre, bir kısmının *solutiones* denilen çözüme ulaştırılmadan bırakılması da söz konusu olabilmekteydi. Kantorowicz, s. 31.

⁸⁴ Johannes Bassianus'un bu *apparatus*'u Azo tarafından düzenlenip yayınlanmıştır. Severino Caprioli ise, kaybolduğu sanılan Johannes Bassianus'un D. 50. 17 hakkındaki derlemesini yayınlamıştır. Dondorp & Schrage s. 24.

⁸⁵ Dondorp & Schrage. S. 24.

⁸⁶ Bkz. *Glossator*'ların Önemi Kısmı.

⁸⁷ Tierney, s. 25.

⁸⁸ Örneğin, D. 1.1.'in başlığı "adalet ve hukuk hakkında" son derece yararlı tartışmalara yol açmıştır. Kantorowicz & Buckland, s. 214.

⁸⁹ Kantorowicz & Buckland, s. 215.

bilgisine dair problemlerle uğraşırlardı. Bu şekilde, zaman içinde Roma hukuku literatüründe çok ayrıntılı bir endeks sistemi oluşturulmuştur. Çoğu *glossa*, yazarının kim olduğunu gösterecek şekilde harflerle ya da sembollerle (*siglum*) imzalanmıştır. Ancak bu çeşit imzalar, sıklıkla karşılaşılan hatalardan ötürü ve bir jenerasyon sonraki *glossator*'ların, profesörlerinin çalışmalarını derleyip, üzerlerine kendi isimlerini yazmalarından ötürü, yazarın kim olduğunu ortaya koyması bakımından her zaman güvenilir olmamaktadır⁹⁰.

Genel olarak hukuki konularda farklı yorumlar getiren *glossa*'lar dışında, *glossa*'ların büyük çoğunluğu, net ifadeler ve anlamlar içerdiğinden, kolay yorumlanmakta ve çözüme ulaşabilmek çok güç olmaktaydı. Özellikle erken dönem *glossa*'lar, ilgili oldukları konuya benzer ya da karşıt görüş getiren metinlerin listesini de içermekteydi. Benzer görüşü savunan metinlerin incelenmesi, ele alınan metindeki ana görüşün teyit edilmesi bakımından oldukça faydalıdır⁹¹. Karşıt görüşü savunan metinler ise, alternatif fikir ve çözümlerin ortaya konmasını sağlamaktadır⁹².

⁹⁰ Bu durum *apparatus* açısından da geçerli olmaktadır. Daha ileri tarihli *apparatus*, öncekini temel almakta ve yazar, temel aldığı eserin yazarının adını (muhtemelen kendi hocasını) eserinde zikretmemekteydi. Çok önemli *glossator*'lardan Azo ve Accursius kendilerinden önceki yazarların çalışmalarından büyük ölçüde yararlanmalarına rağmen, eserlerini tamamen kendi isimleri ile yayınlamışlardır. Örneğin *apparatus*'unda, Azo, Bulgarus'un, Johannes Bassianus'un çalışmalarından yararlanırken, Accursius da, Azo'nun çalışmalarını temel almıştır. Vinogradoff, s. 48.

⁹¹ *Glossa*'larda, *notabilia* denilen önemli kısımların vurgulanması da söz konusu olmaktadır. Bu şekilde tartışmalı hususlar özel olarak öne çıkarılırdı. Bunların farklı şekilde yazılmaları, altlarının çizilmesi mümkündü. Kantorowicz & Buckland, s. 221. Bkz. Diğer literatür çeşitleri başlığı

⁹² Belli bir konuya ilişkin olarak farklı görüşlerin ortaya atılması başta, *Corpus Iuris Civilis*'in, Justinianus'un emirnamelerinden oluşan *Novallae* bölümü ve belli oranda da, daha önceki Roma İmparatorlarının emirnamelerinden oluşan *Codex* bölümü yüzünden gerçekleşmiştir. *Novallae*, *Coprus Iuris Civilis*'in diğer bölümlerine nazaran daha ileri tarihlidir. Bu bakımdan, *Codex* ve *Novallae* ile çelişen metinler Klâsik hukuk dönemi metinlerinin bulunması son derece olağandır. Bu şekildeki çelişen mmetinler, *authenticiae* başlığı altında toplanmaktaydı. Buna örnek olarak *auth* gösterilebilir. Küçük, yemin ile sağlamlaştırılmış bir borç altına girerse, yaptığı bu yemin, Klâsik hukuk dönemini metinlerinde defalarca açıklanmış olan *restitutio in integrum* (eski durumun iadesi) kurumundan yararlanabilmesine engel oluşturur. *Authenticiae* denilen çelişen metinlerin çoğu, bizzat Irnerius tarafından saptanmıştır. Kantorowicz & Buckland, s. 59 vd.

Şunu da belirtmek gerekir ki, tüm *glossa* çeşitlerinde, tartışmalı ya da tam netlik taşımayan hususları açıklayabilmek adına, çeşitli farklılıklar bulunmaktadır. Bu bakımdan, aynı okulun profesörlerinin bile, belli bir konu hakkında tıpa tıp aynı görüşleri savunduklarını düşünmek doğru olmayacaktır⁹³.

B. GLOSSA'LARIN EKLENTİLERİ

Zaman içinde, farklı şekillerde hazırlanmış *glossa*'lar, hazırlanış şekline bağlı olarak, daha değişik kaynakların doğmasına yol açmıştır. Bu şekilde, *glossator*'ların Roma hukuku literatürüne olan katkıları da artmıştır⁹⁴. Bunlara örnek olarak, *summae*, *casus*, *commenta*, *lecturae* ve *tractatus* gösterilebilir⁹⁵. Daha önce de belirtildiği üzere, pek

⁹³ Kantorowicz & Buckland, s. 275. Aslında bu tip *distinctio* denilen farklılıkların bulunması adeta bir zorunlulukmuş gibi düşünülse de, ciddi karışıklıklara yol açtığı da kesindir. Buna örnek olarak kira sözleşmesi hakkındaki Imerius'un *glossa*'larına dair Roffredus'un yaptığı açıklamalar gösterilebilir. "Bazen bir kimse, diğerinin malını ya da hizmetini kiralar. Bazen de hem malını, hem de hizmetini kiralayabilir. Bu şekilde bir kiralama gerçekleşmesine rağmen, kiracı ya kiraya veren yüzünden ya da kendisini etkileyen herhangi bir dışarıdan neden yüzünden, kiralanan şeyi kullanamazsa, kiraya veren, kira sözleşmesinden doğan dava çerçevesinde sorumlu olur. Ancak eğer kiracının kullanamamasının nedeni, kiraya verenin kendi davranışlarından kaynaklanıyorsa, kiraya veren, kiracının elde edemediği kâr ve uğradığı zararlarından sorumlu olur. Ancak bunun için, kiracının mutlaka kira bedelini ödemiş olması ve kiraya verileni amacına uygun olarak, özüne zarar vermeden kullanmış olması gerekmektedir (bkz. C. 4.65.3 ve 15; D. 19.2.15 ve 54 ve 33 ve 24). İkinci halde, yani kiraya verilenin kullanılmaması, sözleşmenin tarafları dışında bir nedenden ötürü, bir kaza yüzünden gerçekleşmişse, kira bedelinin orantılı bir biçimde azaltılması ya da kiranın kiracıya geri verilmesi gerekmektedir. Örneğin bina ya da arazi depremden zarar görmüşse (bkz. D.19.2.9 ve 15 ve 19 ve 30). Eğer kiralananın kullanılmaması kiracının davranışları yüzünden gerçekleşmişse, artık kiraya verileni kullanabilmesi kabul edilemez. Üstelik kira bedelini de tam olarak ödemesi gerekir (bkz. D. 19.2.61)". Pennington, s. 65.

⁹⁴ Bkz. Karadeniz-Çelebican, s 89 vd.

⁹⁵ Hukuk okullarında hocalık yapan *glossator*'ların Roma hukuku alanındaki faaliyetlerinden söz edilirken, çok kısa da olsa noterlerden bahsedilmesi gerekmektedir. Ortaçağ Avrupa'sında noterler için hazırlanmış kaynaklar da bulunmaktaydı. Günümüzdeki noterliğe benzeyen faaliyetlerde bulunan *tabularius*, özellikle Son İmparatorluk döneminde öne çıkmıştır. Çünkü bu dönemde, Roma hukukunun doğu kültürü ile kaynaşması ile önemli değişikliklere uğraması, yazılılık unsurunun etkin olması söz konusudur. Hukuki ilişkilerin sayısının ve çeşidinin de artmasına bağlı olarak, bu dönemde pek çok hukuki işlem yapılmış ve bunların geçerli olabilmesi, ispatlanabilmesi gibi çeşitli amaçlardan dolayı, *tabularius*'a duyulan ihtiyaç fazlalaşmıştır. Bizim konumuzla ilgili olan faaliyetleri ise, hukuk literatürüne sağladıkları katkıdır. Ortaçağın noterleri, mesleki eğitimlerinin belli bir kısmını hukukçulardan almaktaydılar. Üstelik bu göreve getirilecek olanların seçimi de hukukçular tarafından gerçekleştiriliyordu. Örneğin, Accursius noter adayları arasından makama

çok el yazması *glossa*, eklentiler ihtiva etmekteydi. Bu eklentilerin bir kısmı ilgili *glossa* ile beraber yayınlanırken, bir kısmı da, ayrı basım şeklindeydi⁹⁶. *Glossator* tarafından hazırlanmış olan bu çalışmalar, *glossa*'lardan türedikleri için, doğal olarak, *Corpus Iuris Civilis*'i açıklayıcı niteliktedirler⁹⁷. Kısaca bunlar hakkında bilgi vermek gerekirse;

getirilecek kişiyi seçmekle görevlendirilmiştir. Noterler zaman içinde, hukuk bilgilerini, Roma hukukunu diriltmek ve revize etmek yolunda da kullanmışlardır. Noterlerin faaliyetlerinin tam anlamıyla hukuksal biçimde çerçevelenmesi adına önemli bir adım olan eser ise, Salatielle'nin *Ars Notariatus*'tur. 1242 ile 1254 yılları arasında Bologna'lı büyük hukukçu Salatielle, dört ciltlik bu eseri noterlere sunmuştur. Aslında *Ars Notariatus*'un üç cildi, Roma hukukuna ilişkin temel *summa*, son cilt ise *formulae*'nin toplanması şeklinde idi. *Ars Notariatus*, o zamana kadar noterlerin yaptıkları işlemlere dair oluşmuş boşlukların tamamlanması bakımından son derece önemlidir. Salatielle'nin bu eserini, yeni ihtiyaçları karşılayacak şekilde daha sonrakiler izlemiştir. Örneğin Salatielle'den birkaç yıl sonra, bir başka Bologna'lı hukukçu olan Rolandino de Passeggeri, *Summa artis notariae* şeklinde bir çalışma hazırlamıştır. Cardini, F. "Intellectuals and Culture in Twelfth –and– Thirteenth Century Italy", *City and Countryside in Late Mediaval and Renaissance Italy, Essays Presented to Philip Jones*, Edt. by T. Dean & C. Wickham, London 1990, s. 13-32; Ascheri, M. *The Laws of Late Medieval Italy (1000-1500) Foundations for a European Legal System*, Leiden 2013, s. 241-2.

⁹⁶ Padua'da 1540'lı yıllarda hocalık yapmış olan Jacobus de Arena'nın *Commentarii in Universum Ius Civile* adlı eseri *Digesta*'ya ilişkin *glossa*'lardan oluşmaktadır. Söz konusu çalışma, sonraki yazarların daha yeni tarihli kurallara ilişkin açıklamalarını ve bir de *lectura codicis* ihtiva etmektedir. 1284 yılından itibaren Bologna'da hocalık yapmış olan Dinus de Mugello'nun *Infortiatum* ve *Digestum Novum*'a eklemeleri, 1514'de Lyon'da basılmıştır. Çok az sayıda el yazmasında ise, Dinus'un *Digestum Vetus*'a yaptığı eklemeler yer almaktadır. Dinus ayrıca *Consilia*'nın ilk versiyonunu da hazırlamıştır. Accursius'un *Digestum Vetus* hakkındaki *glossa*'ları ilk kez 1235 yılında yayınlanmış, ancak hukukçu yaşamının sonuna kadar bunları geliştirmeye devam etmiştir. Üstelik bu çalışmada, ilgili diğer *glossa*'lara, ya da çalışmasında yer alan ilgili açıklamalara göndermeler yapmıştır. Dondorp & Schrage, s. 25.

⁹⁷ *Glossa*'lar ve eklentileri, esas olarak *glossator*'ların hukuk eğitimi verirken izledikleri yöntemler sonucunda ortaya çıkmışlardır. Bu bakımdan, Ortaçağ Avrupa'sı üniversitelerinde profesörlerin eğitim verirken başvurdukları yöntemler, *glossa*'ların ve onlardan türeyen diğer literatür çeşitlerinin belirlenmesini sağlamıştır. Buna göre Ortaçağ Avrupa üniversitelerinde akademik eğitim ve öğretim iki grup altında toplanabilir: 1. Anlatma Metodu; Profesör kürsüde, metin halinde bir kitabı okur ve yorumları. 2. Tartışmalar; Günümüzdeki seminer çalışmalarına benzeyen tartışmalar Ortaçağ Avrupa üniversitelerinde büyük öneme haizdi. Olağan tartışmalar; her 15 günde bir profesörler ve öğrencileri tarafından ortaklaşa düzenlenen bu tip tartışmalarda, derslerde değinilmiş olan bazı konular daha ayrıntılı biçimde ele alınıp, incelenirdi. İki gün süren olağan tartışma, öğrenci-profesör ilişkilerinin güçlendirilmesi açısından da son derece faydalı idi. Olağanüstü tartışmalar; yılda iki defa Noel'den ve Yortu'dan önce düzenlenen faaliyetlerdi. Bu çeşit tartışmalara üniversite dışından önemli kişiler davet edilir, halk da serbestçe katılıp, tartışmaları izleyebilirdi. Tartışmalara katılanlar, yalnızca tartışılan konu ile sınırlı değil, diledikleri ko-

Summae ya da *summulae*; esas olarak ilgili olduğu metnin içeriğini ortaya koyan açıklamalardır. Bunlar belli bir başlık, başlıklar grubu, belli bir kısım ya da tüm *Corpus Iuris Civilis* hakkında olabilir. *Summae*, *glossator*'lar tarafından oluşturulmuş olan hukuk literatürüne nispeten erken tarihlerde girmiş eserlerdir⁹⁸. Dört doktorun üçünün (Bulgarus, Martinus ve Hugo) bu çeşit çalışmaları olduğu bilinmektedir. Örneğin Bulgarus'un *Summa*'sı kanunu bilmemek hakkındadır ve *Digesta* 22.6 ve *Codex* 1.18 başlıkları altındaki açıklamalara dayanmaktadır⁹⁹.

Summa öncelikle genel bir giriş ile başlar. Tüm açıklamalar, ilgili oldukları *Corpus Iuris Civilis* bölümlerindeki başlıkların sıralamasına uygun olacak şekilde düzenlenmiştir. *Institutiones* hakkındaki *summa*, Roma hukukuna genel bir giriş şeklindedir. *Codex* hakkındaki *summa*, esas olarak *Codex*'teki metinler hakkındaki açıklamaları ihtiva etmekle birlikte (C. 1- C. 9), *Corpus Iuris Civilis*'in diğer bölümlerine ilişkin materyaller de burada yer alabilir. *Digesta*'nın ise sadece belirli başlıkları üzerinde *summa* şeklinde çalışılmıştır. *Institutiones* ve *Codex* hakkındaki *summa*'ların eski tarihli olanları Bologna dışında hazırlanmıştır¹⁰⁰.

Bu geleneğe uygun olarak hazırlanmış olan son ve belki de en mükemmel örnek ise, Azo'nun *Summa Codicis* adlı çalışmasıdır¹⁰¹.

nulardan soru sorabilirlerdi. Bu şekilde üniversite-halk iletişimi kurulur ve üniversitelerin halktan kopuk olması engellenirdi. Bellomo, s. 112; Stein (History), s. 64; Berman, H. *Law and Revolution: The Formation of the Western Legal Tradition*, Cambridge 1983, s. Aytaç, (Tarihi), s. 91; Tanilli, S. *Uygurlık Tarihi*, İstanbul 1981.

⁹⁸ Kantorowicz & Buckland, s. 277.

⁹⁹ Robinson & Fergus & Gordon s. 52.

¹⁰⁰ Yazarının kim olduğu tam olarak bilinmeyen "*Iustinianus est in hoc opere*" *summa*'sı, güney Fransa'da hazırlanmış, *Institutiones*'in sıralamasını takip eden bir *summa*'dır. *Summa Trecensis*, 1140-1160 tarihleri arasında yazılmış, *Codex*'in sıralamasını takip eden ve Bologna dışında hazırlandığı kesin olarak bilinen bir diğer *summae*'dir. Bu çalışma'da hem Bulgarus'un, hem de Martinus'un *glossa*'larına (örneğin Martinus *Interesse quandoque*) yer verilmiştir ve Rogerius'un tamamlanmamış olan *Summa Codicis* adlı çalışmasının temelini oluşturduğu kabul edilmektedir. 1170 yılında Montpellier'de hocalık yaparken Placentinus, Rogerius'un *summa*'sını tamamlamıştır. Aslında bunu da kendi çalışmasına temel oluşturması için yapmıştır. Placentinus, önce *Summa Institutionum* (1535/1973'de yeniden basım) hazırlamış, sonra da Rogerius'un *summa*'sını tamamlayarak, isminin bir *Codex summae* (*Placentini Summa Codicis* 1536/1962'de yeniden basım) ile de anılmasını sağlamıştır. Dondorp & Schrage, s. 25.

¹⁰¹ Azo'nun *Summa Codicis* adlı çalışması, *Summa Aurea* (Altın Araştırma) olarak da adlandırılmaktadır. Tierney, s. 66.

Standart *glossa*'larda olduğu gibi, *Summa Codicis* de, esas olarak yazarın kendinden önceki *glossator*'ların çalışmalarından büyük ölçüde etkilendiği, onları temel alarak hazırlandığı bir eserdir. Şunu da belirtmek gerekir ki, *Summa Codicis*, Roma hukukçuları tarafından büyük ölçüde benimsenmiş ve takdir edilmiştir¹⁰².

Bologna'daki en eski *glossator*'lar, sadece belirli konular hakkında *summulae* hazırlamışlardır: Örneğin Bulgarus, *de iure et facti ignorantia* hakkında, Johannes Bassianus ise *Authenticum* üzerine bir *summa* hazırlamıştır¹⁰³.

Casus, *Corpus Iuris Civilis* metinlerini, genellikle sanal bir olay ile açıklayan çalışmalardır. Bu çeşit çalışmalarda, ya vakıaların ayrıntılı bir biçimde açıklanması ya da konunun özetlenmesi ile ilgili metnin tamamı yorumlanmış olurdu. *Casus*'da, birbirleri ile bağlantılı olan çeşitli metinler açıklanır ve bu metinlerin ihtiva ettikleri hukuki problemler, genelleştirilirdi¹⁰⁴. Bunlar, esas metinler hakkında açıklayıcı özetler de içerebilirlerdi. *Glossa Ordinaria*'nın basılmış versiyonlardaki *casus*, *Accursus*'un oğulları Francis ile William ve Vivianus Tuscus ve Guido de Cumis tarafından hazırlanmıştır¹⁰⁵. Aslında bakıldığında, *summa*

¹⁰² Bu dönemde, Azo'nun *Summa Codicis*'ine (C. 4. 58'e kadar) duyulan büyük güveni vurgulamak adına söylenen önemli bir deyiş; "chi non ha Azo, non vada a palazzo- Azo/su olmayan, mahkemeye gidemez" şeklindedir. Cremona ve birkaç diğer şehirde, bir kimsenin avukat olma ehliyetini kazanabilmesi için, mutlaka Azo'nun *Summa Codicis* adlı eserinin bir kopyasına sahip olması gerektiği şeklinde yasal düzenlemeler getirilmişti. 1150 ile 1230 yılları arasında yaşamış olan Bologna'lı Azo, Roma hukuku açısından büyük önem taşıyan *glossator*'lardan biridir. Azo, Johannes Bassianus'un öğrencisi olarak yetişmiş ve daha sonra Bologna'da hukuk hocası olmuştur. Söz konusu hukukçunun önemli özelliklerinden birisi, *Corpus Iuris Civilis*'in tüm kısımları hakkında çalışmış olmasıdır. Ancak çalışmaları arasından en öne çıkanlar, öğrencilerinden Alessandro de Santis Aegidio tarafından toplanmış, Hugolinus ve Odefredus tarafından düzenlemiş olan *Summa Codicis* ve *Apparatus ad Codicem*'dir. *Summa Codicis*, Iustinianus'un *Corpus Iuris Civilis*'indeki sıralamaya uygun olarak hazırlanmıştır. Ortaçağda, Latince olarak hazırlanmış az sayıdaki hukuk metinlerinden olan *Summa Codicis*, Fransızcaya ve Henry Bracton tarafından İngilizce'ye de tercüme edilmiştir. https://en.wikipedia.org/wiki/Azo_of_Bologna

¹⁰³ Johannes Bassianus'un bu *summae*'sı daha sonra Accursus tarafından gözden geçirilmiş ve Azo'nun *Codex* hakkındaki *Summa Aurea*'sı ile birleştirilerek basılmıştır. Dondorp & Schrage, s. 26.

¹⁰⁴ Kantorowicz & Buckland, s. 271.

¹⁰⁵ Dondorp & Schrage, s. 25.

ile *casus* birbirlerine çok benzemektedir¹⁰⁶. Ancak, zaman içinde *casus*, *summa*'nın da önüne geçerek, Roma hukuku literatüründe çok büyük bir yer sahibi olmuştur.

Glossa'ların eklentileri olarak üzerinde durabileceğimiz bir diğer çalışma çeşidi ise, *commentum* ve bununla bağlantılı olarak *lectura*'dır. Bunların her ikisi de, bizzat dersi veren profesörler tarafından hazırlanmış ya da profesörleri dinleyen öğrenciler tarafından alınmış ders notlarını ifade eden terimlerdir. Bununla bağlantılı olarak da, ikisi arasındaki farkı saptayabilmek oldukça güçtür. Ancak *commenta*, ders vermeyen, profesörlük yapmayan kişiler tarafından yazılmış açıklamalar da olabilirken, *lectura* mutlaka profesörlere ait ders notlarıdır¹⁰⁷. En eski *lecturae* ya da *commentum*, 12. yüzyılda ortaya çıkmıştır. Ancak, esas olarak 13. yüzyıl hukuk okullarındaki derslerden elde edilen notlar, *glossa-apparatus* şeklinde hukuk literatürüne girdiği gibi, bunlar ayrışım şeklinde de değerlendirilip, sonraki nesillere kazandırılmıştır¹⁰⁸. Örneğin Johannes Bassianus'un *Institutiones*, *Digesta* ve *Codex*'in çeşitli başlıklarına ilişkin açıklamalarını içeren ders notları, ayrışım el yazmaları olarak korunmuştur¹⁰⁹. Bunlar Bassianus'un öğrencilerinden biri olan Nicolaus Furius tarafından yazılmıştır¹¹⁰.

¹⁰⁶ Başta Johannes Bassianus olmak üzere, çeşitli *glossator*'lar bu durumu eleştirmişlerdir. Kantorowicz & Buckland, s. 272.

¹⁰⁷ Kantorowicz & Buckland, s. 275.

¹⁰⁸ *Glossator*'lardan sonra oluşan ve Roma hukukuna büyük katkıları olan *commentator*'lar (*post-glossator*) da isimlerini, faaliyetlerinin çıkış noktasını oluşturması bakımından *commenta*'dan almıştır. Tahiroğlu/ Erdoğmuş, s. 83 vd.; Karadeniz-Çelebican, s. 90 vd.

¹⁰⁹ Johannes Bassianus'un ders notlarından başka, 1557'de Contius, Azo'nun *Codex* hakkındaki açıklamalarını içeren ders notlarının yer aldığı bir el yazması bulmuştur. Bu el yazması 1220 yılında, Alexander de Sancto Aegidio tarafından yazılmıştır. Söz konusu ders notları, Hugo'nun *Codex*'in son üç kitabı hakkındaki *Tres Libri* denen *apparatus*'u ile birlikte, 1577 yılında *Azonis ad singulas leges xi librorum Codicis Justiniani commentarius* başlığı altında basılmışlardır. Ancak, Azo'nun ders notlarına ait kısmı günümüze ulaşmayı başaramamıştır. 1577 tarihli Paris basısı, 1966 yılında yeniden basılmıştır. Adı bilinmeyen bir öğrencisi (el yazmasının kopyalarının birbirinden farklı olmalarından ötürü, birden fazla öğrenci tarafından hazırlandığına dair kuvvetli inanışlar da bulunmaktadır) Odofredus de Denariis'in ders notlarını toplamıştır. *Lectura reportata* denilen bu çalışma, Odofredus'un *Digesta* ve *Codex*'in bölümlerine ilişkin açıklamalarının toplandığı ders notlarıdır. Robinson & Fergus & Gordon s. 53.

¹¹⁰ Johannes Bassianus'un erken dönem *Institutiones* hakkındaki ders notlarından iki tanesi basılmıştır. Pennington, s. 25.

Yeri gelmişken ders notları ile çok yakın bağlantısı olan *repetatio* üzerinde de kısaca durulabilir. 13. yüzyılda hukuk okullarında verilen eğitimler sırasında, *Digesta* ve *Codex*'e ilişkin dersler, 12 günlük (kış aylarında ise 15 günlük) bölümlere ayrılmıştı ve bu sürelerin sonunda, mutlaka planlanan kısma ulaşılması beklenirdi. Buna göre, söz konusu sürede profesör ve öğrencileri tarafından kararlaştırılmış olan *leges*'in tamamının incelenmiş olması hedeflenirdi. Sonuç olarak da, böyle bir sistem gereğince hedeflenenden daha fazla *leges*'in incelenmesi ya da daha uzun bir inceleme yapılması mümkün olmazdı. Ancak St. Luke günü (18 Ekim) ile Noel arasındaki bir hafta ve Paskalya ile Ağustos arasındaki bir hafta, üniversiteler *repetatio* denilen ve normal ders akışının dışında kalan organizasyonlar düzenlerdi. Bu okullarda, *Digesta* ya da *Codex*'teki *leges*'den biri hakkında *repetatio* yapılması zorunlu idi. *Repetatio*, *lectura*'dan az da olsa farklı olmakla birlikte, esas yapısı itibariyle ders notlarına benzemekteydi. Bunlar ilerleyen zamanlarda, hukuk alanındaki spesifik konularda hazırlanmış tez ve monografik eserlerin temelini oluşturmuştur¹¹¹. Padua'da profesör olan Jacobus de Arena'nın, Orléans'da profesör olan Jacques de Revigny ve Pierre de Belleperche'nin, Toulouse'de doktor olan Guillaume de Cunh'un, Bartolus ve Baldus'un *lectura*'larında, pek çok *repetitiones* yer almaktadır¹¹².

Yine *glossator*'ların Roma hukuku literatürüne kazandırdıkları bir diğer eser çeşidi ise, *tractatus* denilen, tezler, bilimsel incelemelerdir. *Tractatus*, *Corpus Iuris Civilis*'in herhangi bir kısmındaki başlıklardan hiçbirisiyle ilişkilendirilemeyen hukuki alanlarda hazırlanmış olan eserlerdir. Martinus'un *de iure dotium* hakkındaki çalışmasının bir tez olduğu düşünülebileceği gibi, bunun *Digesta*'daki ve *Codex*'deki birer başlıkla ilgili bir çalışma olmasından dolayı, *summula* olarak kabul edilmesi daha doğru olacaktır. Oysa Bulgarus'un tamamen bağımsız bir konu olan medeni yargılama alanındaki çalışması *Ordo Iudiciorum*, *tractatus*'a gerçek anlamda bir örnek teşkil etmektedir. Zaten tez biçiminde çalışma yapmak isteyen hukukçular için, yargılama hukuku en çok tercih

¹¹¹ Kantorowicz & Buckland, s. 226.

¹¹² Örneğin, Jacques de Revigny'nin 130, Pierre de Belleperche'nin 125, Bartolus'un 58 adet *repetitiones*'i elimize ulaştırmıştır. Dondorp & Schrage, s. 27.

edilen alanı oluşturmaktaydı. Ancak, yargılama hukuku dışındaki alanlarda da, *tractatus* hazırlanmaktaydı¹¹³.

Daha önce de bahsedildiği üzere, *quaestiones*, *distinctiones*, *notabilia*, *disputationes* gibi çalışmalar, *glossa*'nın parçası olarak hazırlandığı gibi, bazen de bağımsız çalışmalar olarak ayırbaşım şeklinde basılmışlardır¹¹⁴. *Quaestiones*, çözüme ulaştırılmamış problemlerle ilgilenip, ihtilaflı metinler hakkında çözümler getirmekteydi. Bunun yanı sıra, önemli konuların, can alıcı noktaların toplandığı metinlerden ayrı basım şeklinde şerhler de oluşturulmuştu¹¹⁵.

Quaestiones en basit olarak "quare- neden" sorusunun sorulup, buna bir yanıt bulunması formatı ile hazırlanmıştır. Çok fazla sayıda *quaestiones* ise, "Sic et Non- Evet ve Hayır" yanıtının verilmesinin beklendiği şekilde hazırlanmıştır¹¹⁶. Doktor ile öğrencilerin dersten sonra

¹¹³ *Tractatus* biçiminde hazırlanmış olan bilimsel çalışmalara örnek olarak, Pillius'un *de violento possessore* çalışmasını verebiliriz. Pillius bu çalışmada, zor kullanarak, bir başkasının malının zilyetini ele geçiren kişiye karşı başvurulabilecek çeşitli hukuki yollar hakkında araştırmalar yapmıştır. Söz konusu çalışmada hırsızlık, tehdit gibi farklı durumlarda açılacak hukuk davaları, *interdictum*'lar, zilyetliğe ilişkin düzenlemeler getiren imparator emirnameleri üzerinde durulmuştur. Pillius'un tezinde incelenmiş olan metinler *Digesta*, *Codex* ve *Institutiones* kısımlarından alınmıştır. Ayrıca, İmparator Frederick Barbarossa'ya ait çeşitli emirnameler de bulunmaktadır. Çalışmada, Gratianus'un *Decretum*'una da değinilmiştir. Robinson & Fergus & Gordon s. 53.

¹¹⁴ Dört Doktorun, *quaestiones* biçiminde pek çok çalışmaları bulunmaktadır. Bunlar yalnızca *quaestiones legitimae* şeklinde olmayıp, ayrıca *quaestiones disputatae* biçiminde de olabilmekte idi. Örneğin, Jacobus'un beş, Hugo'nun ise on dört adet, ayrı basım şeklinde *quaestiones disputatae*'si bulunmaktadır. Bu çeşit çalışmalar tartışmalı bir durumu aktarır, buna ilişkin pro (destekleyen) ve contra (karşıt) görüşleri belirttiikten sonra, bir çözüm önerirdi. *Quaestiones legitimae*'nin en ünlü örneği ise Irnerius tarafından hazırlanmıştır. Dondorp & Schrage, s. 26.

¹¹⁵ *Quaestiones*'e bir örnek vermek gerekirse; Stichus, Titus'a ait bit atı çalmış ancak belli bir süre sonra bu atı, Titius'un bir kölesine geri vermiştir. Ancak bu durumdan, Stichus'un haberi yoktur. At, daha sonra bu kölenin elinde iken, (kaza sonucu), henüz efendiye ulaşmadan ölmüştür. Lehte olanlar: Stichus, atı elinden çıkartmış olması nedeniyle, atın ölümünden sorumlu tutulamayacağını savunmaktadır. Malın köleye teslim edilmiş olması, efendiye teslimle eş sonuçlar doğurmaktadır. Karşıt olanlar: Titus, atın kendi hâkimiyet alanına dönmemiş olduğunu iddia etmektedir. Sahip olduğu bir köleye teslim edilmiş olan mal, efendinin zilyetliğinde olarak kabul edilemez. Bu soruya Bulgarus, hırsızın atın ölümünden, (at kölenin elinde olsa bile) sorumlu tutulması gerektiği şeklinde bir çözüm getirmiş ve Stichus'a karşı *condictio furtiva* açılabilmesini mümkün kabul etmiştir. Bu görüşünü de, D. 41.2.4.7'ye dayandırmıştır. Tierney, s. 86.

¹¹⁶ Bu çeşit *quaestiones* kaynakların uyumlaştırılması bakımından büyük yarar sağlamaktadır. Bu metot, zaten *Digesta*'da a yer almaktadır. Örneğin D. 45.1.56.8: "Bana bir köle, her-

farklı hukuki sorunlar hakkında yaptıkları tartışmalar sonucunda ortaya çıkan *quaestiones*, Klâsik hukuk dönemi metinlerinin ortaçağdaki gerek farazi, gerekse de gerçek hukuki problemlere uygulanması ile Roma hukuku kurallarının revize edilip, geliştirilmesi açısından son derece olumlu olmuştur¹¹⁷. Ancak elimize ulaşan bu çeşit *quaestiones*'lerin yazarlarının kim olduğu kesin olarak bilinmemektedir¹¹⁸.

Broccarda denilen özlü sözler için de, aynı durum geçerlidir. *Broccarda* derlemeleri, çoğunlukla *glossa*'lara ilişkin *distinctiones* ile büyük benzerlikler göstermekle birlikte aralarındaki fark, *broccarda*'nın *glossa* metnine bağlı durumda olmamasıdır. **Notabilia** ise, *glossa*'larda özellik-

hangi bir şarta bağlı olmaksızın, Titius tarafından; belli bir şarta bağlı olarak da, Seius tarafından vaad edilmiş ve bu köle, henüz Titius borcunu ifa etmeden ve şart gerçekleşmeden önce ölmüşse, ben Titius'a karşı dava açabilirim. Ancak Seius, şart daha sonra gerçekleşmiş olsa bile, sorumlu tutulamaz. Eğer ben Titius'u borcundan ibra etmişsem, Seius şartın gerçekleşmesi halinde, sorumlu tutulur. Buradaki fark, kölenin ölmesi halinde, artık Seius'un borçtan dolayı sorumlu tutulmasında herhangi bir hukuki çıkar olmaması, ama borçlunun resmi olarak ibra edildiği ve kölenin yaşamını sürdürdüğü hallerde, Seius'un sorumlu tutulması gerektiğidir". *"Si hominem, quem a titio quem stipulatus fueram, seius mihi sub condicione promiserit et si pendenre condicione post moram titiü decesserit, confestim cum titio agere potero, nec seius existente condicione obligetur: at si titio acceptum fecissem, seius existente condicione obligari potest. idcirco haec tam varie, quod homine mortuo desinit esse res, in quam seius obligaretur: acceptilatione interposita superest homo, quem seius promiserat"*.

¹¹⁷ Örneğin bkz. D.41.1.55 (vahşi hayvanların mülkiyetinin aslen kazanılması hakkında)

¹¹⁸ 13. yüzyılın doktor ve öğrencileri arasındaki diyalogları, tartışmaları ihtiva eder nitelikteki en ünlü *quaestiones*'lerinden biri, *quaestiones de iuris subtilitatibus*'dur. Bu çalışmanın yazarının kim olduğu bilinmemektedir. Çalışmada kullanılan yöntem, öğrencinin karmaşık bulunduğu hususları, profesöre sorması ve hocanın da ona bu hususları açıklamasıdır. *Quaestiones de iuris subtilitatibus*'de yer alan öğrenci-profesör diyaloglarına örnek olarak şunu verebiliriz: "Öğrenci: Bir mahkeme kararının ya da bir kanunun yorumlanması, kural olarak yalnızca imparatora tanınmış bir yetkidir. Ancak, bunun aksine olacak şekilde, D. 1.3.12 ve C. 1.14.1'de hakim de hukuk kurallarını, ilgili davaların görülmesi sırasında yorumlayabileceği belirtilmiştir. Hukuk eğitimi sırasında, tartışmalarda da, profesörlerin öğrencileri ile birlikte yorumda bulunmaları mümkündür. Ayrıca D. 1.3.37.2'de, geleneklerin de hukuk kurallarının bir yorumu olduğu açıklanmıştır. Doktor: Yorumun birden çok çeşidi bulunmaktadır. Tartışmacılar tarafından ya da profesörler/doktorlar tarafından yapılan açıklamalar haklı olarak yorum olarak ifade edilmekle birlikte bunların hukuken bir bağlayıcılığı yoktur. Bir diğer yorum şekli ise, ancak belirli bir vaka ile ilgili olması halinde bağlayıcılık kazanır. Buna göre hakim gördüğü davada ilgili uyumsuzlığa ilişkin yaptığı yorum, kararı açısından bağlayıcıdır, ancak bu yorum diğer hakimleri bağlayıcı nitelikte değildir. Genel olarak bağlayıcılık gücünü taşıyan tek yorum, imparatorlar tarafından yapılan yorumlardır. Gelenekler tarafından kabul edilmiş hususların yorumu da genel olarak bağlayıcıdır. Helmholz, R. H. "Canon Law & Roman Law", *The Cambridge Companion to Roman Law*, Edt. by D. Johnston, Cambridge 2015, s. 411.

le vurgulanmak istenen önemli noktalar. Bunlar, Roma hukukunun sistematize edilmesi ve genel ilkelerin saptanabilmesi açısından önem taşımaktadır. *Notabilia*'nın bazıları son derece basit özellikler taşırken, bazıları daha komplike niteliktedir. Örneğin, Inst. 2.1.12'de sözü geçen "sahipsiz malların zilyedi, bu malların maliki olabilir" ilkesi basit bir Roma hukuku ilkesidir. Otto Papiensis, *notabilia* ve *brocardica*'ların sistematik bir biçimde bir araya getirildiği bir çalışma hazırlamış ve daha sonra bunu Azo gözden geçirerek, kısaltmıştır¹¹⁹. Pillius 1185 yılında, *Libellus disputatorius* (tartışma sanatının kitabı) başlıklı bir çalışma hazırlamıştır. Çalışmanın temelini, herhangi bir eleştiri yapılmaksızın, genel hukuk kurallarının açıklamaları oluşturur. *Libellus disputatorius*'un önemli bir özelliği de, o dönemde hukuk kitaplarında uygulanan sıralamanın terk edildiği ilk kitap olmasıdır. Söz konusu eser üç bölümden oluşur: Hukuk kuramlarının açıklandığı ilk bölüm ve örnek davaların anlatıldığı ikinci bölümü izleyen üçüncü bölüm farklı başlıklar altındaki tartışmalardan oluşmaktadır. Çalışmanın ilk iki bölümü sistematik olmakla birlikte, üçüncü bölüm derleme şeklindedir¹²⁰.

1190'larda daha eski materyalleri kullanmak suretiyle, Pilius Medicinensis, yüzyıllar boyunca, tartışmalara konu olmuş sorunlu konuları bir araya getirip bir derleme yapmıştır¹²¹. Bu çerçevede *disputationes*, 13. ve 14. yüzyıllarda olağan bir akademik uygulama haline gelmiştir¹²². Ayrı basım olarak çıkarılan çeşitli *disputationes*, hukuk okullarında doktorların nezaretinde öğrenciler tarafından incelenip, tartışmaların

¹¹⁹ Dondorp & Schrage s. 22.

¹²⁰ Pillius'un *Libellus disputatorius* adlı eseri, Azo'nun *summa*'sı ile kıyaslandığında çok da başarılı değildir. Bunun altında yatan, Azo'nun çalışmasının kullanımının çok daha basit ve kapsamlı olması yatmaktadır. Bu arada, Azo da, *broccarda* yazmıştır. Robinson & Fergus & Gordon s. 54.

¹²¹ Bulgarus, Martinus, Hugo ve Johannes Bassianus'un erken tarihli çalışmalarının bir kısmı *Scripta Anecdota Glossatorum*'da toplanmıştır. Azo'nun el yazmalarında bulunan sorunlu konulara ilişkin elli dokuz örneğinden, kırk biri, Ernest Landsberg ve Annalisa Belloni tarafından düzenlenip yayınlanmıştır. 1220'li yıllarda ise, Roffredus Beneventanus *quaestiones de facto emergentes*'i yayınlamıştır. Bu çalışma 16. Yüzyılda *Quaestiones Sabbatinae* adıyla revize edilip, yeniden yayınlanmıştır. Roffredus'un şerhinin avantajı, kendisinin de önsözde belirttiği üzere, Pilius, hayali, varsayımsal vakalar kullanırken, Roffredus'un sorularının gerçek olaylardan kaynaklanıyor olmasıdır. Kantorowicz & Buckland, s. 254.

¹²² Dondorp & Schrage, s. 23.

konusunu oluşturmuşlardır¹²³. 14 yüzyılın şerhleri, Jacobus Butrigarius, Albericus de Rosate ve Bartolus tarafından 15 ve 16. yüzyıllarda yayınlanmıştır¹²⁴. **Dissensiones dominorum** ise, master'lar, yani doktorlar arasındaki münazaraların toplanmış halidir. Bunlar, çeşitli *glossator*'ların belirli konulardaki farklı görüşlerinin dile getirildiği çalışmalardır. Örneğin, Bulgarus eşinin ölümü üzerine, çocukları olsa bile kocanın, ölen eşinin *dos*'unu kayınpederine iade etmesi gerektiğini savunurken, Martinus buna katılmamaktadır. Bu tartışmanın altında ise, gerçek bir olay yatmaktadır. Bulgarus'un eşi öldüğünde, kayınpederi *dos*'un iadesi hususunda Martinus'un hukuki görüşünü sormuştur. Martinus buna şöyle bir yanıt vermiştir: "Bence Bulgarus *dos*'u elinde tutabilir. Fakat o, iade etmesi gerektiğini düşünüyor". Gerçekten de Bulgarus, Martinus'un görüşünü hiç dikkate almadan, ölen eşinin getirdiği *dos*'u kayınpederine geri vermiştir¹²⁵.

Profesörlerin esas olarak verdikleri derslerle bağlantılı olarak ortaya çıkan bu eserlerin yanı sıra, *glossa*'ların eklentileri olarak karşımıza çıkan diğer bir çalışma da, **consilia** denen görüşlerdir. *Consilia* gerçek davalardan çıkarılmış olaylar şeklindedir. Bu bakımdan da, uygulama açısından büyük önem taşımaktadır. *Consilia*'lar, somut olaylar çerçevesince, dolayısıyla da, toplumun ihtiyaçlarını göz önünde tutularak hazırlanmışlardır. Uygulama yönü ağır basmakla birlikte *consilia*, hakimlerin verdikleri kararlar hakkında profesörlerin açıkladıkları görüşler olması itibarıyla, doktrinel açıdan da önem taşır¹²⁶.

¹²³ 13. ve 14. yüzyıllarda derslerinde *disputationes*'e başvurun pek çok profesör bulunmaktaydı. Bunlara örnek olarak, Jacques de Revigny gösterilebilir. Dondorp & Schrage, s. 23.

¹²⁴ Bu şerhlerde yer alan vakaların çoğunluğu ise, kilise ve feodal hukuk ile ilgilidir. Robinson & Fergus & Gordon s. 54.

¹²⁵ Zaten genel olarak Bulgarus ile Martinus arasında hukukun temel ilkelere ilişkin uyumsuzluklar yaşanmıştır. Bulgarus, kanunlara katı bir biçimde bağlı kalma ve bir kuralın her zaman aynı şekilde uygulanması, dolayısıyla da somut olaya göre esnetilmemesi taraftarı iken, Martinus, bireysel vakalarda hakkaniyeti sağlayabilmek için çabalamış ve bir hukuk ilkesinin somut olaya göre, farklı şekillerde uygulanabilmesi gerektiğini savunmuştur. Bu görüş ayrılığı, iki doktorun görüşlerini benimseyenler arasında da devam etmiş, katı hukuk kurallarından daha çok, hakkaniyete ağırlık verenlere, Martinus'un ismini takip edecek biçimde Gosianlar denmiştir. Robinson & Fergus & Gordon s. 55.

¹²⁶ Robinson & Fergus & Gordon s. 55.

SONUÇ

11. ve 12. yüzyıl Ortaçağ Avrupa'sında, İtalya, Fransa ve Almanya'daki hukuk okullarının profesörleri *glossator*'lar olarak adlandırılmaktaydı. *Glossator*'lar, Iustinianus'un *Corpus Iuris Civilis*'ini derinlemesine incelemekte, öğrencilerine Roma hukuku ağırlıklı bir eğitim vermekteydiler. Onların bu ciddi ve sistematik çalışmaları, Roma İmparatorluğunun Klâsik hukuk dönemi metinlerinin, Ortaçağa adapte edilmesini ve Roma hukukunun yeniden yaşayan bir hukuk sistemi olmasını sağlamıştır. *Glossator*'lar *Corpus Iuris Civilis*'i incelerken ve dolayısıyla da Roma hukuku eğitimi verirken farklı metotlar kullanmışlar, bu çerçevede de Ortaçağda gelişmiş, ayrıntılı bir Roma hukuku literatürü oluşmasını sağlamışlardır. Aslında kullandıkları metotların bir kısmı, teoriden çok uygulamaya yönelmiş olan Roma'lıların dahi kullanmadıkları metotlar olduğundan, *glossator*'lar ve onları takip eden *post-glossator*'lar, Roma hukukunun sistematik hale gelmesinde, Klâsik hukuk döneminde bilinmeyen kurum ve kuralların düzenlenmesinde büyük öneme sahiptirler. Üstelik *glossator*'lar, *Corpus Iuris Civilis*'deki benzer alanlarda olup, farklı çözümler getiren metinleri, birbiriyle uyumlu hale getirerek yani aradaki tutarsızlıkları kaldırarak ve *Corpus Iuris Civilis* de düzenlenmemiş olması yüzünden eksiklik yaratan hususları düzenleyerek, söz konusu şerhin uygulanmasını da kolaylaştırmışlardır.

Glossator'lar, belki de, ilk hukuk okulu olan Bologna hukuk okulunun kurucusu olan Irnerius'un dil bilimci olmasından kaynaklanan bir gelenek çerçevesince, çalışmalarında diyalektik metot kullanmışlardır. Bunun yanı sıra, o döneme hakim olan skolastik doktrin, *glossator*'lar için vazgeçilmez idi ve tüm çalışmalarında bu doktrinin izleri hissedilmektedir.

Yunancada *glossa*, dil anlamına gelmektedir ve önceleri bu kelime, bilinmeyen kelimelerin açıklanması anlamında kullanılmıştır. Fakat *Corpus Iuris Civilis* metinlerinin el yazmalarının üzerinde sayfa başı veya sonlarında ya da satır aralıklarında yapılan açıklamaların (*glosa marginalis* ve *glosa interlinearis*) çok geniş kapsamlı bir hale gelmesi üzerine, *glossa*, kelimelerin açıklamasından öteye geçerek, bir kommenter şekline dönüşmüştür. Zaman içinde *glossator*'lar tarafından hazırlanmış çok sayıda ve çeşitteki *glossa*'lar arasında, üzerinde durulması gereken en önemli çalışmalardan biri de, Accursius'un *glossa ordinaria*'sıdır.

Şunu da belirtmek gerekir ki, Ortaçağ hukuk profesörleri olan *glossator*'lar Roma hukuku alanında çok önemli çalışmalar yapmakla birlikte, tek çalışma alanları Roma hukuku değildir. *Glossator*'ların hukuk alanında çalışmaları, kilise hukukunu da kapsamaktadır. Bunun yanı sıra, *glossator*'lar üniversitede hukukçu yetiştirip, hukuk alanında çalışmalar yapmalarının yanı sıra, yaşadıkları toplumdan da kopmamışlar, o dönemin siyasi gelişmelerinde söz sahibi olmuşlar, devletin önemli pozisyonlarında çalışmışlar, toplumun aydın kesimi olarak, kendilerine düşen görevleri yerine getirmişlerdir.

Bu bakımdan, *glossator*'lar ve *post-glossator*'lar günümüz özel hukukunun temelini oluşturan Roma hukukunun bu denli etkin olmasında son derece büyük roller oynamakla birlikte, aynı zamanda Ortaçağ Avrupa'sının tarihinin şekillenmesinde de söz sahibi olmuşlardır.

KAYNAKÇA

- Ascheri, M. *The Laws of Late Medieval Italy (1000-1500) Foundations for a European Legal System*, Leiden 2013.
- Aytaç, K. *Avrupa Eğitim Tarihi, Antik Çağdan 19. Yüzyılın Sonlarına Kadar*, İstanbul 2012.
- Aytaç, K. *Avrupa Eğitim Tarihi Genel Bir Bakış*, İstanbul 2009.
- Bellomo, M. *The Common Legal Past of Europe, 1000-1800*, Studies in Medieval and Early Canon Law, V. 4, Transl. by L. G. Cochrane, Washington 1995.
- Benson, R. L. & Constable, G. *Renaissance and Renewal in the Twelfth Century*, Oxford 1982.
- Berman, H. *Law and Revolution: The Formation of the Western Legal Tradition*, Cambridge 1983.
- Blockmans, W. & Hoppenbrouwers, P. *Introduction to Medieval Europe, 300-1500*, 2. Edt. New York 2014.
- Brundage, J. A. *The Medieval Origins of the Legal Profession: Canonist, Civilians and Courts*, Chicago 2008.
- van Caenegem, R. C. "Law in the Medieval World", 49 *Legal History Review*, I. 1-2, 1981, s. 4-12.
- Cardini F. "Intellectuals and Culture in Twelfth- and Thirteenth Century Italy", *City and Countryside in Late Medieval and Renaissance Italy, Essays Presented to Philip Jones*, Edt. by T. Dean & C. Wickham, London 1990, s. 13-32.
- Carlyle R. W. & Carlyle A. J. *A History of Mediaeval Political Thought in the West*, V. 3, *Political Theory from the Tenth Century to the Thirteenth*, Edinburgh 1950.
- Ceylan-Güneş, S. "Roma Hukukunun Günümüz Hukuk Düzenlerine Etkisi", *Gazi Ünv. Hukuk Fak. Dergisi*, S. VIII, No. 1-2, 2004, s. 75-93.
- Crosby, E. U. *Bishop and Chapter in Twelfth-Century England: A Study of the "Mensa Episcopalis"*, Cambridge 1994.
- Dalbrenta, D. V. *Brocardica un'Introduzione allo Studio e all'Uso dei Brocardi Principi di Filosofia Forense*, 2007.
- Dondorp H. & Schrage E. J. H. "The Sources of Medieval Learned Law", *The Creation of the Ius Commune: From Casus to Regula*, Edt. by J. W. Cairns & P. J. du Plessis, Edinburgh 2010.
- Emiroğlu, H. "Roma Hukukunun Bilgi Kaynaklarından *Corpus Iuris Civilis* ve Türkiye'de Hukuk Resepsiyonu", *Ankara Ünv. Hukuk Fak. Dergisi*, C. 51, S. 3, 2002, s. 85-96.
- Errera, A. "The Role of Logical in the Legal Science of the Glossators and Commentators", V. 6, *A Treatise of Legal Philosophy of Law from the Ancient Greeks to the Scholastics*, Edt. by E. Pattaro & F. D. Miller, Jr, 2007, s. 79-85.
- Evans, G. R. *Law and Theology in the Middle Ages*, London 2002.

- Feenstra, R. "Roman Law" *The Legacy of Rome, A New Appraisal*, Oxford 1992.
- Fischer-Drew, K. *The Lombard Laws*, Foreword by E. Peters, Philadelphia 1973.
- Haskin, C. H. *The Renaissance of the Twelfth Century*, Harvard 1927.
- Garcia y Garcia, A. "The Faculties of Law", *A History of the University in Europe*, V. I: *Universities in the Middle Ages*, Edt. by H. de Ridder-Symoens, & Rüegg, W. Cambridge 1992, s. 388-407.
- Hazeltine, H. D. "Roman and Canon Law in the Mediaeval Europe", *Cambridge Mediaeval History*, V. V, California 1927.
- Helmholz, R. H. "Canon Law & Roman Law", *The Cambridge Companion to Roman Law*, Edt. by D. Johnston, Cambridge 2015, s. 396- 422.
- Kantorowicz, H. "The Quaestiones Disputatae of the Glossators" *16 Legal History Review*, I. 1, 1938, s. 1-67.
- Kantorowicz, H. & Buckland W. W. *Studies in the Glossators of the Roman Law, with Addenda and Corrigenda* by P. Weimar, Cambridge 1969.
- Karadeniz-Çelebican, Ö. *Roma Hukuku, Tarihi Giriş, Kaynaklar, Genel Kavramlar, Kişiler Hukukui Hakların Korunması*, 15. Basım Anlara 2012.
- Kelinhenz, C. *Medieval Italy, An Encyclopedia*, V. 1-2, A to Z Index, New York 2004.
- Kelly, J. M. *A Short History of Western Legal Theory*, Oxford 1992.
- Kittleson, J. M. *Rebirth, Reform and Resilience: Universities in Transition 1300-1700*, Columbus 1984.
- Landau, P. "The Development of Law", IV. *The New Cambridge Medieval History*, I. 1, 2004, s. 113-147.
- Leff, G. "The Faculty of Arts", *A History of the University in Europe*, V. I: *Universities in the Middle Ages*, Edt. by H. de Ridder-Symoens, & Rüegg, W. Cambridge 1992, s. 307-335.
- Marenbon, J. *Medieval Philosophy An Historical and Philosophical Introduction*, New York 2007.
- Pennington, K. *The Prince and the Law, 1200-1600, Sovereignty and Rights in the Western Legal Tradition*, California 1993.
- Radding, C. M. *The Origins of Medieval Jurisprudence: Pavia and Bologna, 850-1150*, New Haven 1988.
- Radding C. & Ciaralli, A. *The Corpus Iuris Civilis in the Middle Ages Manuscripts and Transmission from the Sixth Century to the Juristic Revival*, Leiden 2007.
- Reynolds, S. *Kingdoms and Communities in the Western Europe, 900- 1300*, 2. Ed., Oxford 1997.
- Robinson, O. F. & Fergus, T. D. & Gordon, W. M. *European Legal History, Sources and Institutions*, 3. Ed., Oxford 2009.
- Smith, J. A. C. *Medieval Law Teachers and Writers*, Ottawa 1975.

- Stein, P. *Introduction to the Teaching of Roman Law in England around 1200*, Selden Society, Supp. Series, 8, 1990.
- Stein, P. *Roman Law in European History*, Cambridge 2012.
- Schwinges, R. C. "Student Education, Student Life", *A History of the University in Europe in the Middle Ages*, Edt. by H. de Ridder-Symoens & Rüegg, W. Cambridge 1992, s. 195-242.
- Tamm, D. *Roman Law and European Legal History*, Denmark 1997.
- Tanilli, S. *Uygurluk Tarihi*, İstanbul 1981.
- Taylor, S. L. "Law in Literature and Society", *Handbook of Medieval Culture*, V. II, Berlin 2015, s. 836-863.
- Tierney, B. *The Idea of Natural Rights, Studies on Natural Rights, Natural Law and Church Law 1150-1625*, Cambridge 2001.
- Timuçin, A. *Düşünce Tarihi 3, Gerçekçi Düşüncenin Çağdaş Görünümü*, İstanbul 1994.
- Ullmann, W. *Medieval Political Thought*, Oxford 1965.
- Umur, Z. *Roma Hukuku, Tarihi Giriş, Kaynaklar, Umumi Mefhumlar, Hakların Hima-yesi*, İstanbul 1974.
- Umur, Z. *Roma Hukuku Ders Notları, Usul Hukuku, Borçlar Hukuku, Eşya Hukuku, Miras Hukuku*, 3. Baskı, İstanbul 2010.
- Verger, J. "Patterns" *A History of the University in Europe*, V. I: *Universities in the Middle Ages*, Edt. by H. de Ridder-Symoens, & Rüegg, W. Cambridge 1992, s. 35-65.
- Verger, J. "Teachers" *A History of the University in Europe*, V. I: *Universities in the Middle Ages*, Edt. by H. de Ridder-Symoens, & Rüegg, W. Cambridge 1992, s. 144-168.
- Vinogradoff, H. *Roman Law in the Mediaeval Europe*, Oxford 1929.
- Villey, Mm. *Roma Hukuku Güncelliği*, Çev. B. Tahiroğlu, İstanbul 2000.
- Winroth, A. *The Making of Gratian's Decretum*, Cambridge 2000.
- Winroth, A. *Teaching of Law in the Twelfth Century*,
<https://classes.v2.yale.edu/access/content/user/haw6/Law/Winroth%20Teaching%20of%20law%20published.doc>
- Yntema, H. "Equity in the Civil Law and the Common Law", 15 *The American Journal of Comparative Law*, No. 1-2 1966-1967, s. 60-86.